SHERDOR

Central Asian Journal of Social Sciences and Humanities

Volume 1 | Issue 2 | 2026

ISSN 3093-9372

Tashkent - 2026

Sherdor: Central Asian Journal of Social Sciences and Humanities

Sherdor: Central Asian Journal of Social Sciences and Humanities (CAJSSH) is officially registered as an online mass media outlet by the Inspectorate for Control in the Sphere of Informatization and Telecommunications under the Ministry of Digital Technologies of the Republic of Uzbekistan, pursuant to Registration Certificate No. 1668282. The journal is published under the title "Sherdor: Central Asian Journal of Social Sciences and Humanities" and is authorized to publish scholarly content in Uzbek, English, and Russian.

Editor-in-Chief
Ismoyilov Ubaydulla

Scientific Editor
Abduganiev Ahrorjon

Honorary Editors

Acad. Ahmadali Askarov
National University of Uzbekistan for Pedagogy, Uzbekistan

Prof. Rustam Suleymanov
National University of Uzbekistan, Uzbekistan

Editorial Board:

Shohistahon Uljaeva (Prof. Dr.)
Feruza Shamukaramova (Prof. Dr.)
Nigora Egamberdieva (Prof. Dr.)
Azimkhoja Otakhojaev (Prof. Dr.)
Zhenishbek Duysheev (Prof. Dr.)
Malgorzata Anna Kot (Prof. Dr.)
Osman Karatay (Prof. Dr.)
Behzod Isabekov (Dr.)
Dilshod Tukhtasinov (Dr.)
Dilafruz Karimova (Dr.)

Technical Editor
Laziz Baxtiyorov

Publisher: sherdorjournal.org
E-mail: editor@sherdorjournal.org

Contents

Xakimova Mahruya Abdulhayovna 5
A New Worldview in Youth Activism in Uzbekistan

Tukhtasinov Dilshod 8
Typological and Comparative Analysis of Some Vessels of the Open and Closed Type Found in the Lower Layer of the Uchtepa-2 Archaeological Monument

Saydullayev Chingiz Xamidullayevich 13
The Impact of Corporate Social Responsibility Strategies on Corporate Image and Sustainable Development

Rustamova Gulmira 15
The Impact of Women′s Participation in the Labor Market on Family Relationships

Pulatov Otabek 20
The Study of Craftsmanship Treatises During the Independence Period

Bekjon Kurbonov 23
State religion relations in Uzbekistan in the post independence period

Quvondiqov Mukhriddin 27
Planning the Daily Training Process for Para Judo Athletes in Training Groups

Merjen Seydullayeva 30
Digital History: Opportunities and Prospects of Modern Information Technologies in the Study of the History of Lebap Province

Safarov Abdulbosid 33
The Role of Amir Timur′s Spiritual Mentors in Establishing and Governing a Just State: The Case of Mir Sayyid Baraka

Maksadov Allanur 36
The Jadid Movement and the National Awakening in Turkestan (Late 19th – Early 20th Centuries)

Rozay Rustemova 40
The Development of Science in Central Asia under the Influence of Islamic Civilization

Samadov Sanjar 47
The Place of Khayriddin Sultan′s Literary Works in the Uzbek Literary Process

Jorayev Yhlas 49
Sogdian Merchants and the Silk Road: Central Asia′s Role in East–West Connections (2nd Century BCE – 8th Century CE)

Contents

Abbosbek Muminov **53**
Personal Suffering and National Memory in the Poetry of Iqbol Mirzo

Juraev Shohruh Bakhtiyorovich **62**
Semantic Transformation of Latin Loanwords in the Economic and Financial Domain in Uzbek Official Documents

A New Worldview in Youth Activism in Uzbekistan

Xakimova Mahruya Abdulhayovna
PhD in Political Science
Senior Lecturer at TIIAME National Research University
Tashkent, Uzbekistan
mahruya72@gmail.com | ORCID: 0009-0001-8961-9576

DOI: https://doi.org/10.68358/namv7637

Abstract. *This article examines ways to enhance the social and political engagement of young people in Uzbekistan, where the foundations of civil society are being established. Particular attention is paid to fostering a sense of duty and responsibility towards the nation, the people, and society, as well as developing firm convictions, personal ideals, and an active approach to life. The article also addresses the development of the social sphere in Uzbekistan and highlights the importance of changes in young people's thinking in enabling New Uzbekistan to secure a worthy place in the international community.*

Keywords: *New Uzbekistan, Youth Affairs Agency, Development Strategy of Uzbekistan, Strategy of Actions, civil society, rule of law, youth thinking, political activity, public organizations, national values, awareness of national identity*

O‘zbekistonda yoshlar faolligidagi yangicha dunyoqarash

Annotatsiya: *Mazkur maqolada fuqarolik jamiyati asoslari shakllanayotgan Respublikamizda yoshlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini yuksaltirish, ularda millat, xalq va jamiyat oldidagi burch hamda mas’uliyatini yurakdan his qilish tuyg‘ularini kamol toptirish hamda ularning ongu shuurida mustahkam hayotiy pozitsiyasi e’tiqodini hamda maslagini shakllantirish haqida so‘z boradi. Shu bilan birga yoshlar tafakkuridagi o‘zgarishlar Yangi O‘zbekistonni jahon hamjamiyatidan munosib o‘rin olishida muhim ahamiyatga ega ekanligi aytib o‘tilgan.*

Kalit so‘zlar: *Yangi O‘zbekiston, Yoshlar ishlari Agentligi, O‘zbekistonning taraqqiyot Strategiyasi, Harakatlar Strategiyasi, fuqarolik jamiyati, qonun ustuvorligi, yoshlar tafakkuri, siyosiy faollik, jamoat tashkilotlari, milliy qadriyatlar, milliy o‘zlikni anglash*

Mamlakatimizda aholi real daromadlarini izchil oshirib borish, ijtimoiy himoya va sog‘liqni saqlash tizimini takomillashtirish, yoshlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, ijtimoiy infratuzilmalar tarkibini takomillashtirish, ta’lim, madaniyat, ilm-fan va sport sohalarini rivojlantirishga qaratilgan dasturlar tasdiqlanib, hayotga izchillik bilan tatbiq qilinmoqda. Bu, o‘z navbatida, yangicha dunyoqarash va demokratik tafakkurga ega bo‘lgan yoshlarning yangi avlodi shakllanishi uchun mustahkam tayanch vazifasini bajaradi. Ayni paytda, “Yoshlarga oid davlat siyosati”da belgilab qo‘yilgan dolzarb vazifalarni izchil va tizimli, bosqichma-bosqich amalga oshirishning yo‘llari va vositalari ishlab chiqilmoqda. Bu haqda Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev: “Yoshlarimiz haqli ravishda Vatanimizning kelajagi uchun javobgarlikni zimmasiga olishga qodir bo‘lgan, bugungi va ertangi kunimizning hal etuvchi kuchiga aylanib borayotgani barchamizga g‘urur va iftihor bag‘ishlaydi”[1] – deb ishonch bildirishi bejiz emas. Zero, mamlakatimiz kelajagi bo‘lgan yoshlarimizga qaratilayotgan e’tibor yoshlarni fuqaro sifatida tarbiyalash va ularning Vatanni muhofaza qilish yo‘lidagi muqaddas burchini anglashga zamin yaratadi. Respublikamizda 2024-yilning “Yoshlar va biznesni qo‘llab-quvvatlash yili” deb e’lon qilinishi ham “Inson qadrini ulug‘lash, aholimiz manfaatlarini ta’minlash, buning uchun kuchli iqtisodiyot barpo etish bizning asosiy vazifamiz”[2] degan fikrga hamohangdir.

Dunyo miqyosidagi murakkab jarayonlar va jamiyatimizda yuz berayotgan o‘zgarishlar tahlili asosida “Inson qadri uchun” tamoyiliga muvofiq xalqimizning farovonligini yanada mustahkamlash, iqtisodiyot yo‘nalishlarini transformatsiya qilish va respublikamizda tadbirkorlikni rivojlantirish, inson huquqlari va manfaatlarini ta’minlash hamda qonun ustuvorligi asosida fuqarolik jamiyatini rivojlantirishga qaratilgan islohotlar O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan o‘ziga xos taraqqiyot strategiyasini vujudga keltirdi. Prezident ta’kidlaganidek: “Inson qadri deganda, biz, avvalo, har bir fuqaroning tinch va xavfsiz hayot kechirishini, uning fundamental huquq va erkinliklarini ta’minlashni nazarda tutamiz. Inson qadri deganda, biz har bir fuqaro uchun munosib turmush sharoiti va zamonaviy infratuzilma tashkil etishni ... tushunamiz”[3].

Fuqarolik jamiyati asoslari shakllanayotgan respublikamizda yoshlarimizning ijtimoiy-siyosiy faolligini yuksaltirish, ularda millat, xalq va jamiyat oldidagi burch hamda mas’uliyatni yurakdan his qilish tuyg‘ularini kamol toptirish hamda ularning ongu shuurida mustahkam

hayotiy pozitsiyasini, e’tiqodini hamda maslagini shakllantirish bugungi kunning muhim vazifalaridan biridir.

Yoshlar va ijtimoiy taraqqiyot xususida o‘ylar ekanmiz, jamiyatda ijtimoiy faol, ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga munosabat bildira oladigan, unda ishtirok eta oladigan, ushbu jarayonlar samaradorligini oshira oladigan, butun imkoniyatini ishga soladigan yoshlar qatlamining siyosiy tafakkurini o‘stirish lozim. Insonning murg‘ak yoshidan yetarli darajada biologik, fiziologik va intellektual rivojlanishini ta’minlash jamiyatda aholining ijtimoiy-siyosiy faol qatlamining imkoniyatlarining kengayishiga yoki boshqacha qilib aytganda, jamiyat ma’naviy qiyofasining barkamollashishiga, intellektual salohiyatining rivojlanishiga, aqliy qudratining takomillashishiga olib keladi. Koshifiy o‘zining Axloqi muhsiniy asarida yozishicha, Parviz o‘z o‘g‘liga shunday nasihat qilgan ekan: “Ey farzand, sen ra’iyatga hokimsan, xuddi shunday aqling ham senga hokim. Ra’iyat sening farmoningdan chiqmagani kabi, sen ham ulardek aqling hukmidin chetga chiqmagin. Muhim ishni bajarish senga to‘g‘ri kelsa, shoshilmay va aql hukmi bilan maslahat qilgin”[4].

Biz jamiyatga qarab istiqbolni belgilaydigan va ijtimoiy mo‘ljallarni aniq hisobga oladigan avlodga tayanamiz. Bu esa bevosita bilim va tafakkurni taqozo etadi. Chunki hamma vaqt aqlli insongina mo‘ljallarni belgilashda adashmaydi, mavjud ijtimoiy jarayonlarni to‘g‘ri baholay biladi va unga munosabat bildira oladi. Ana shunday kishigina jamiyat oldidagi javobgarlikni va o‘z xatti-harakatlari uchun mas’uliyatni chuqur anglaydi. Demak, intellektual jihatdan baquvvat shaxsda jamiyat ishi uchun daxldorlik tuyg‘usi, millat taqdiri uchun javobgarlik hissi, burch va mas’uliyat tushunchalari yorqinroq namoyon bo‘ladi. Shu ma’noda, Bedil “Aqlsiz iymon xuddi oynasiz javohirday asossiz (mavhumi) yo‘q naqshdir va aqlsiz hayo xuddi manbai bo‘lmagan suv kabi ma’dum-yo‘qlikdir”[5], – deb ta’kidlaydi.

Bugun biz yoshlar haqida, yoshlarning dunyoqarashi, ma’naviy-axloqiy olami, odam va olam, inson va jamiyat xususidagi fikrlari haqida o‘ylar ekanmiz, ularning har tomonlama barkamol bo‘lishini ta’minlashimiz zarur. Bu esa o‘z-o‘zidan yuksak bilim saviyasini egallashni, fan yutuqlarini o‘zlashtirishni, ma’rifatli va barkamol shaxs bo‘lishni taqozo etadigan hodisa.

Har qanday mamlakatning taraqqiyoti davomida yosh avlod bilan bog‘liq muammolar yuzaga keladi. Bunday muammolar ichida eng dolzarblari, eng muhimlari ajralib turadi va bular yoshlar muhitida mavjud turli moyillik va o‘ziga xosliklarni ifodalaydi. Chunonchi, yoshlar o‘z hayotlarining asosiy jihatlariga, ayniqsa, siyosiy jarayonlar, ijtimoiy maqom, madaniyatlilik darajasi, ta’lim-tarbiya, ijtimoiy muassasalarning ahvoliga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi omillarga befarq emas. Shu bilan birga ularni ma’lum davr nuqtayi nazaridan o‘zgartirishga, rivojlantirishga, yangi mazmun kasb etishga o‘zlarida moyillik sezishadi. Yoshlarda tashabbuskorlik, tashkilotchilik, siyosiy jarayonlarga sezgirlik, harakatlardagi ildamlik va sog‘lom fikrlashga intilish kabi fazilatlarni tarbiyalash ularning ijtimoiy-siyosiy faolligini ta’minlaydi.

Yoshlar muhitida mavjud bo‘lgan bunday jihatlar aksariyat hollarda e’tibordan chetda qolib ketishi mumkin, ya’ni ko‘pincha yoshlarga siyosiy bilimi, tajribasi yetarli bo‘lmagan, har qanday ishni uddalay olmaydigan, hali pishib yetilmagan navnihol deb qaraladi va ularning real ijtimoiy-siyosiy faolligi, jamiyatda zamon talablariga mos ilg‘or texnologiyalarni amaliyotga tatbiq etuvchi yangi kuch sifatidagi roli unutib qoldiriladi. Shu bilan bir qatorda, yoshlarning jamiyatdagi barqarorlikka ziyon yetkazadigan xatti-harakatlari va faoliyatlariga ayrim hollarda beparvo qarashlar ham mavjud. Bunday qarama-qarshi tendensiyalar vaziyatini imkoni boricha o‘rganish, tahlil va tadqiq etishni, shuningdek, ushbu jarayonda vujudga keluvchi muammolarni aniqlab, ularni hal etish yo‘llari xususida tegishli xulosalar chiqarishni taqozo etadi.

Mamlakatimizda yoshlar hayotiga doir qonunlar qabul qilinishi, ularning haq-huquqlari belgilab berilishi va, albatta, har bir yoshning mazkur jamiyat fuqarosi sifatida siyosatda faol ishtirok etishini e’tiborga olish yoshlarni barkamol avlod qilib tarbiyalash omili sifatida namoyon bo‘lmoqda. Demak, yoshlarning siyosiy faolligini oshirish, siyosiy madaniyatlilik darajasining ko‘tarilishi ularning barkamol avlod sifatida shakllanishini ta’minlaydi. Shu o‘rinda yoshlarning barkamol avlod darajasiga ko‘tarilishi, siyosiy faol fuqaroga aylanishida siyosiy ta’lim-tarbiyaning to‘g‘ri amalga oshirilishi har jihatdan muhim. Siyosiy ta’lim-tarbiya – bu ijtimoiy-siyosiy faoliyatda amaliy iqtidorning tarkib topishi, siyosiy harakat, faol hayotiy pozitsiyani vujudga keltirishdir. Shu o‘rinda, mamlakatda mavjud jamoat tashkilotlarining faoliyatini takomillashtirish zaruriyati paydo bo‘ladi. Bu tashkilotlar yoshlarning qiziqishlari, intilishlari, turli sohalardagi qobiliyatlarini ro‘yobga chiqarish imkoniyatini yaratib berish vositasi hisoblanadi.

Jamiyat hayoti sermazmun va murakkab ko‘rinishga ega bo‘lib, bu turli ijtimoiy qatlamlar o‘rtasidagi munosabatlarda ular manfaatlarini ifoda etuvchi siyosiy tuzilmalar faoliyatida namoyon bo‘ladi. Bu fikrlar xilma-xilligi va plyuralizm bilan bog‘liq, albatta. Hayotimizning barcha soha va tarmoqlarida, Vatan himoyasidek

sharafli vazifani ado etishda millionlab yoshlarimiz sadoqat va fidoyilik bilan xizmat qilmoqda. Siyosiy saviyasi yetuk, mustahkam fuqarolik pozitsiyasiga ega yuzlab yigit-qizlar parlamentimiz va xalq deputatlari mahalliy kengashlarining a'zosi sifatida davlat va xo'jalik boshqaruvi organlari hamda mahalliy hokimiyat idoralarida rahbarlik lavozimlarida faoliyat ko'rsatmoqda[6].

Bu haqda Prezident Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Bugungi tez o'zgarayotgan dunyo insoniyat oldida, yoshlar oldida yangi-yangi, buyuk imkoniyatlar ochmoqda. Shu bilan birga, ularni ilgari ko'rilmagan turli yovuz xavf-xatarlarga ham duchor qilmoqda. G'arazli kuchlar sodda, g'o'r bolalarni o'z ota-onasiga, o'z yurtiga qarshi qayrab, ularning hayotiga, umriga zomin bo'lmoqda. Bunday keskin va tahlikali sharoitda biz ota-onalar, ustoz-murabbiylar, jamoatchilik, mahalla-ko'y bu masalada hushyorlik va ogohlikni yanada oshirishimiz kerak. Bolalarimizni birovlarning qo'liga berib qo'ymasdan, ularni o'zimiz tarbiyalashimiz lozim"[7]. Binobarin, Prezident ta'biriga ko'ra, milliy ma'naviyatimizga mutlaqo begona bo'lgan zararli g'oyalar, tushuncha va qarashlar chegarani buzmasdan, bildirmasdan, ta'bir joiz bo'lsa, "chaqirilmagan mehmon" bo'lib xonadonimizga, jamiyatimizga, eng yomoni, murg'ak bolalarimizning pokiza qalbi va yuragiga kirib kelmoqda. Bularning barchasi biz uchun ogohlik qo'ng'irog'i bo'lib yangrashi zarur.

Shuni alohida qayd etish joizki, ma'naviyatimiz uchun eng katta xavf – bu aksariyat odamlarimizdagi loqaydlik va beparvolik kuchayib borayotganida, desak, bu ham ayni haqiqat bo'ladi. Siyosatshunoslar o'rtasida: "Sen uxlaganingda, dushman uyg'oq bo'ladi", degan gap bor. Ayniqsa, hozirgi zamonda, boshqa xalqlar katta-katta marralar sari intilayotgan bir paytda ma'naviy jihatdan g'aflatga botib, "uxlab yotish"ga, loqayd bo'lishga hech kimning haqqi yo'q. Barcha fojia va muammolar, Vatanga, millatga, kelajakka xiyonat aynan loqaydlikdan boshlanadi. Shu bilan birga Shavkat Mirziyoyev o'z fikrini davom ettirar ekan, yana bir bor aytaman, dunyodagi qaltis vaziyat, siyosiy "o'yin"lar barchamizni sergaklikka undashi kerak. Ma'naviy-ma'rifiy sohada oldimizda turgan eng muhim vazifa shuki, jahonda kechayotgan geosiyosiy va mafkuraviy jarayonlarni chuqur tahlil qilib, ulardan xulosa chiqargan holda, yo'limizni to'g'ri tanlashimiz zarur ekanligini barcha yurtdoshlarimizga ogohlik sifatida aytib o'tgani bejiz emas. Davlat va jamiyat qurilishi borasida bu yo'nalishlarda olib borilayotgan ishlar Taraqqiyot strategiyasidan kelib chiqadigan vazifalarda o'z aksini topmoqda.

O'zbekistonda 30 yoshgacha bo'lgan yoshlar soni 18 milliondan ortiqligini ta'kidlagan holda, bu aholining qariyb 55 foizini tashkil etishini[8] aytib o'tish o'rinli. Zamon talablarini ilg'ash va amalga oshirish, soha va tarmoqlarni yetakchi darajaga olib chiqishda bu juda katta tayanch, bebaho xazinadir.

Shu bilan birga, yoshlar jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy munosabatlarda ishtirok etish ko'nikmalari endigina shakllanayotgan qatlam bo'lib, ularga ta'sir ko'rsatish osonroq kechadi. Ular jamiyatda amalga oshirilayotgan islohotlarning davomiyligi va barqarorligini ta'minlab beruvchi, uning istiqbolini belgilovchi yetakchi kuch sanaladi. Yoshlar jamiyatning serg'ayrat, shijoatkor, intiluvchan va tashabbuskor qatlami bo'lib, ular faoliyatini to'g'ri yo'lga qo'yish jamiyatdagi islohotlarning yanada demokratlashishiga sabab bo'ladi.

Ko'rinib turibdiki, yoshlar jamiyat hayotida o'zining muhim o'rniga ega va o'z taqdiri haqida qayg'uradigan har bir millat, avvalo, yoshlar masalasiga alohida e'tibor qaratishi tabiiy. Shuning uchun har millat va har bir davlat o'z yoshlari ijtimoiy qiyofasining shakllanishiga befarq bo'lmagan. Hozirgi kunda ham yoshlar turli sohalardagi tadqiqotlarning obyektiga aylanib bormoqda.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, yuqorida keltirilgan fikrlarda tilga olingan jihatlar, shubhasiz, Yangi O'zbekiston sharoitida yoshlarning xarakterida, ularning ma'naviy ichki dunyosida shakllangan fazilatlar bo'lib, yoshlarimiz o'zlarining shu jihatlari orqali dunyoda o'zbek millatini namoyon etmoqdalar. Bu fazilatlarni yoshlarimizda yanada kengroq rivojlantirish va to'g'ri yo'naltirib borish barkamol avlodni tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

References

1. Sh.Mirziyoyev. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. Toshkent - «O'zbekiston» - 2017. 145 – bet.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston xalqiga yangi yil tabrigi. https://president.uz/uz/lists/view/4105. 31.12.2023, 23:55
3. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohotlar yo'lini qat'iy davom ettiramiz. Yangi saylangan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning lavozimga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalari qo'shma majlisidagi nutqi
4. Koshifiy H. V. Axloqi Muhsiniy. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi". Davlat ilmiy nashriyoti. 2010. -B. 122.
5. Mo'minov I.M. Tanlangan asarlar. T.1. – T., 1969. – B.94.
6. Shavkat Mirziyoyevning Yoshlar kuni munosabati bilan O'zbekiston yoshlariga tabrigi. 29.06.2020.
7. Mirziyoyev Sh. Milliy tarqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – T.: "O'zbekiston", 2017. 124-bet.
8. Mirziyoyev Sh. Milliy tarqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – T.: "O'zbekiston", 2017. 124-bet.

Typological and Comparative Analysis of Some Vessels of the Open and Closed Type Found in the Lower Layer of the Uchtepa-2 Archaeological Monument

Tukhtasinov Dilshod
Head of the Department of Archaeology Namangan State University Namangan, Uzbekistan
dilshodtoxtasinov2202@gmail.com

DOI: https://doi.org/10.68358/cagrg571

Abstract. *This article examines pottery materials discovered in the lower stratigraphic layer of the Uchtepa-2 archaeological site, which is part of the Uchtepa–Buloqmozor complex, focusing on open-type (bowls) and closed-type vessels, their typology, and comparative analysis. The study reveals that the site consists of three cultural layers, and the materials from the lowest layer indicate that the area was inhabited as early as the 3rd–2nd centuries BCE. The paper analyzes the morphological features of the ceramics, the level of technological craftsmanship, the methods of slip application, and the composition of the clay. Furthermore, the identified vessels are compared with analogous materials from other archaeological sites in the Fergana Valley (Mingtepa, Akhsikent, Eylaton, Kuyultepa, etc.), allowing for the determination of their cultural and chronological context. The results of the study are of significant scientific importance for understanding the development of pottery traditions and production technologies in the ancient period of the region.*

Keywords*: Uchtepa-2, monument, stratigraphy, pottery, bowl, closed type, clay, Axsikent, Mingtepa, Eilaton*

Uchtepa-2 arxeologik yodgorligining quyi qatlamida uchratilgan ochiq va yopiq turdagi ba’zi idishlarning tipologiyasi va qiyosiy tahlili

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Uchtepa–Buloqmozor majmuasiga kiruvchi Uchtepa-2 arxeologik yodgorligining quyi stratigrafik qatlamidan aniqlangan kulolchilik buyumlari, xususan ochiq (piyola) va yopiq (kosa) turdagi idishlarning tipologiyasi hamda qiyosiy tahlili yoritiladi. Tadqiqotlar natijasida yodgorlik uchta madaniy qatlamdan iborat ekanligi aniqlanib, eng quyi qatlam sopollari asosida hududning miloddan avvalgi III–II asrlardan boshlab o‘zlashtirilgani ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Maqolada sopol buyumlarning shakliy xususiyatlari, texnologik ishlanish darajasi, angob berish usullari va xom ashyo tarkibi tahlil qilinadi. Shuningdek, aniqlangan idishlarning Farg‘ona vodiysidagi boshqa arxeologik yodgorliklar (Mingtepa, Axsikent, Eylaton, Kuyultepa va boshqalar) materiallari bilan qiyosiy o‘xshashliklari ko‘rsatilib, ularning madaniy-xronologik o‘rni belgilab beriladi. Tadqiqot natijalari hududda antik davr kulolchilik an’analari va ishlab chiqarish texnologiyalarining rivojlanish bosqichlarini aniqlashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so‘zlar: *Uchtepa-2, yodgorlik, stratigrafiya, kulolchilik mahsulotlari, kosa, yopiq tur, loy, Axsikent, Mingtepa, Eylaton*

Kirish. Markaziy Osiyo hududi qadimdan rivojlangan kulolchilik an’analari bilan ajralib turadi. Arxeologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, har qanday qadimgi manzilgoh – u shahar, qishloq yoki qo‘rg‘on bo‘lishidan qat’i nazar – eng avvalo sopol buyumlar majmuasi orqali o‘rganiladi. Sopol idishlar nafaqat moddiy madaniyat namunasi, balki jamiyatning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanish darajasini aks ettiruvchi muhim manba hisoblanadi. Ayniqsa, kulolchilik mahsulotlarining texnologik xususiyatlari, shakl va bezaklari orqali muayyan tarixiy davrlar va madaniy jarayonlarni aniqlash imkoniyati mavjud. Antik davrda, xususan yunon-makedon yurishlaridan so‘ng O‘rta Osiyo hududida kulolchilik ishlab chiqarishida sezilarli o‘zgarishlar yuz bergan. Bu jarayon yangi shakl va tipdagi idishlarning paydo bo‘lishi, ishlab chiqarish texnologiyasining takomillashuvi hamda hududiy kulolchilik markazlarining shakllanishi bilan tavsiflanadi. Mazkur jarayonlarning izlari Farg‘ona vodiysidagi arxeologik yodgorliklar, jumladan Uchtepa-2 yodgorligi materiallarida yaqqol namoyon bo‘ladi. Uchtepa-2 arxeologik yodgorligi Namangan viloyatining Norin tumanida joylashgan bo‘lib, stratigrafik jihatdan uch madaniy qatlamdan iboratligi aniqlangan. Yodgorlikning eng quyi qatlamlari ilk antik davrga oid bo‘lib, hududning miloddan avvalgi III–II asrlarda o‘zlashtirilganligini ko‘rsatadi. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi aynan shu quyi qatlamdan aniqlangan ochiq va yopiq turdagi sopol idishlarni tipologik jihatdan tasniflash hamda ularni Farg‘ona vodiysidagi boshqa yodgorliklar materiallari bilan qiyosiy tahlil qilishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Uchtepa-2 yodgorligidan topilgan kulolchilik buyumlarini o‘rganishda Farg‘ona vodiysi va unga tutash hududlarda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Xususan, S.S. Kudratov tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda Norin daryosi chap sohilidagi manzilgohlar keramikasi keng qamrovda

o‘rganilib, ularning xronologik va tipologik xususiyatlari tahlil qilingan. Ushbu ishlar Uchtepa-2 sopollarini davrlashtirish va analogiyalarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. B.X. Matboboyev, Chen Ling, M.X. Isamiddinov va boshqalar tomonidan Mingtepa yodgorligida olib borilgan qazishmalar natijalari Farg‘ona vodiysi antik davr kulolchilik an’analarini o‘rganishda muhim manbalardan biri hisoblanadi. Ushbu tadqiqotlarda aniqlangan sopol buyumlar shakli, angob berish usuli va texnologiyasi jihatidan Uchtepa-2 materiallari bilan yaqin o‘xshashliklarga ega. Shuningdek, M.X. Isamiddinov, B.X. Matboboyev va T. Kuchkarov tomonidan Kuyultepa yodgorligi keramikasi bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Ushbu ishda sopol buyumlarning tipologiyasi va ishlab chiqarish texnologiyasi tahlil qilinib, hududiy kulolchilik an’analarining o‘ziga xos jihatlari ochib berilgan. Sultonobod, Simtepa, Axsikent kabi yodgorliklarda olib borilgan tadqiqotlar (B. Abdulgaziyeva, N.G. Gorbunova, V.I. Kozenkova, A.A. Anarbayev va boshqalar) ham Farg‘ona vodiysi kulolchilik maktabining rivojlanish bosqichlarini aniqlashda muhim o‘rin tutadi. Ushbu yodgorliklardan topilgan sopol buyumlar Uchtepa-2 materiallari bilan tipologik va texnologik jihatdan qiyoslash imkonini beradi. Bundan tashqari, Marg‘ilon vohasi va Janubiy Farg‘ona hududidagi Sarvontepa, Qizlartepa hamda Karkidon guruhi yodgorliklari bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar hududiy madaniy aloqalar va kulolchilik an’analarining tarqalish arealini aniqlashda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Umuman olganda, mavjud ilmiy tadqiqotlar Uchtepa-2 yodgorligi sopollarini kengroq mintaqaviy kontekstda o‘rganish, ularning xronologiyasi va madaniy mansubligini aniqlashda muhim nazariy va metodologik asos yaratadi.

Tahlil va natijalar

“Uchtepa-2” obyektining kulolchilik mahsulotlari.

Tadqiqot olib borilgan Uchtepa-2 arxeologik yodgorligi Namangan viloyati Norin tumanidagi Uchtepa qishlog‘ida, Namangan-Haqqulobod avtomagistral yo‘lining chap tomonida, dengiz sathidan 419 metr balandlikda joylashgan. Yodgorlik joylashgan hudud Farg‘ona vodiysining shimoli-sharqiy qismi, aniqrog‘i, ikki daryo orasi – Norin va Qoradaryo oraliq hududlari hisoblanib, o‘rta asrlarga oid yozma manbalarda Miyon Rudon deb nomlanadi[1].

Ushbu yodgorlikda 2019–2021-yillarda akademik A.Asqarov boshchiligida o‘tkazilgan tadqiqotlar jarayonida yodgorlikning yuqori qatlamidan to quyi qatlamlarigacha stratigrafik va planigrafik qazishma ishlari amalga oshirildi. Qazishma jarayonlarida yodgorlik 3 ta stratigrafik qatlamdan iborat ekanligi aniqlandi. Yodgorlikning birinchi, eng quyi qatlamlarida ilk antik davrga oid sopollar mavjud bo‘lib, fikrimizcha ushbu hudud mil. avv. III-II asrlardayoq o‘zlashtirilganligidan dalolat beradi. Ikkinchi — o‘rta madaniy qatlam so‘nggi antik davrga tegishli ekanligi aniqlanib, ushbu qatlamda uchratilgan sopol buyumlarning ko‘pchiligi qoramtir, qisman qizg‘ish va jigarrang angobli turli xil idish siniqlaridir. Ularning tana devori ilk antik davr keramikasiga nisbatan qalinroq, shaklida ham dag‘allashish elementlari uchraydi. Uchinchi — yuqori madaniy qatlam bag‘rida uchratilgan kulolchilik mahsulotlari antik davr sopollaridan keskin farq qiladi. Ular asosan qo‘lda yasalgan qo‘pol sopol buyumlardir. Sopollar sifatining dag‘allashishi bu zaminga Sirdaryoning shimoli-sharqidan kirib kelgan turkiyzabon ko‘chmanchi chorvadorlarning ta’siri bo‘lsa kerak. Haqiqatda, miloddan avvalgi III-II asrlardan boshlab asta-sekin bu zaminga turkiy tilli xun qabilalari kirib kela boshlaydi, Toshkent vohasi, umuman Sirdaryoning o‘rta havzasida o‘zbek xalqining o‘troqlashgan asosini tashkil etgan Qovunchi madaniyati, qangarlar tashkil topadi[2].

Quyi qatlam sopol idishlarining tipologiyasi va qiyosiy tahlili.

Uchtepa-2 yodgorligi quyi qatlamlaridan topilgan kulolchilik mahsulotlari ichida og‘zi keng ochiq, shakli konussimon piyola va kosalar parchalari ko‘pchilikni tashkil etadi. Ular asosan kulolchilik charxida, juda nafis qilib ishlangan. Idishlar ichki va tashqi tomondan silliqlanib, asosan qizg‘ish, qisman och va to‘q jigarrang angob bilan qoplangan. Loyi yaxshi qorilgan, singan qirralari juda o‘tkir, sopolni qo‘l bilan chertganda jarangdor ovoz eshitiladi. Loyi tarkibida luxning kuydirilgan oppoq kuli va ba’zilarida ohak moddasi izlari uchratiladi. Ushbu turga kiruvchi ba’zi bir idishlarni tavsiflashni joiz deb hisoblayman.

Ochiq turdagi piyolalar. *Uchtepa-2 arxeologik yodgorligi quyi qatlamlari sopollar majmuasida o‘ziga xos miniatyur (kichik hajmdagi) idishlar aniqlangan bo‘lib, ulardan asosan dorivor suyuq modda saqlashda foydalanilgan. Idishning ichki va tashqi qismlariga och qizg‘ish angob berilgan, biroq ichki tomoni olov ta’sirida qoramtir tus olgan. Bu holatni ikki xil izohlash mumkin. Birinchidan, idish maxsus kichik hajmdagi pilta chiroq vazifasini o‘tagan, ikkinchidan, idishda olov ta’sirida eritilgan dorivor modda saqlangan bo‘lishi mumkin. Yana bir jihati shundaki, idish ikki tomondan yaxshi sifatli qilib, silliqlangan (1-rasm.* 1). Bu turdagi miniatyur idishlar asosan Eylaton, Kuyuktepa, Mingtepa sopollar

majmuasida analogiyaga ega[3].

“Uchtepa-2” arxeologik yodgorligi sopollar majmuasidagi keyingi sopol parchasining gardish diametri 8 sm, saqlangan balandligi 3 sm, devorining qalinligi 0,5 smni tashkil qiladi. Idish kulolchilik charxida mahorat bilan ishlangan bo‘lib, ichki va tashqi tomondan qizg‘ish-qoramtir tusda angoblangan. Idishning ichki qismi chapdan o‘ngga qarab, tashqi tomoni esa o‘ngdan chapga qarab angoblangan. Idishni angoblash jarayonidagi mato izlari saqlangan. Idishning loyi yaxshi qorilgan, zich, jarangdor bo‘lib, ikki tomondan mahoratli usta tomonidan sayqallangan. Loyi zich bo‘lishiga qaramay singan kesmasida mayda g‘ovakchalar uchraydi (1-rasm. *2*). Bunday ko‘rinishdagi idishlarni Farg‘ona vodiysining Mingtepa[4] va Kuyultepa yodgorliklarida uchratish mumkin[5].

Yopiq turdagi kosalar. Uchtepa-2 yodgorligi quyi qatlam sopollar majmuasida yopiq turdagi idishlar ham uchratildi. Ushbu kompleksdagi idishlar asosan kosalardir. Quyida arxeologik qazuv natijasida aniqlangan kosalarning tavsifi va tahlili keltiriladi. Quyi qatlam sopollar kompleksida yopiq turdagi kosa aniqlangan bo‘lib, uning gardish diametri 14 sm, saqlangan balandligi 4 sm, devorining qalinligi 0,6 sm. Idish ichki tomondan to‘liq, tashqi tomondan lab qismidan bo‘yin qismigacha qizg‘ish jigarrang angob bilan qoplangan. Lekin idishning saqlangan parchasining qorin qismida pastga tomon angob berilmagan. Ko‘rinishidan idishning yuqori uchdan bir qismi angoblanib, pastga oqiziq tarzida tushirilgan. Idish ikki tomondan silliqlangan, loyi yaxshi qorilgan, zich, lekin loyi tarkibida ohak aralashmalari mavjud. Idishning singan qismi qirralari o‘tkir, jarangdor (1-rasm. *3*). Bu ko‘rinishdagi shakli bir xil idishlar analogiyalari Sultonobod[6], Mingtepa[7], Kuyultepa yodgorliklari sopollar majmuida ko‘p uchraydi[8].

Kompleksdagi keyingi idishning gardish diametri 16 sm, saqlangan balandligi 2,2 sm, devorining qalinligi 0,4-0,5 smni tashkil qiladi. Idish ikki tomondan silliqlanib, och jigarrang angob berilgan. Angobning sifatsizligidanmi yoki tashqi ta’sirmi angobning o‘chgan qismlari mavjud. Idish kulolchilik charxida yasalgan, loyi zich, singan qirralari o‘tkir, jarangdor. Loyi yaxshi qorilgan va zich bo‘lishiga qaramay idishning singan kesmasida mayda g‘ovakchalar uchraydi. Idish loyi tarkibiga ohak qo‘shilgan bo‘lishi ehtimoldan yiroq emas (1-rasm. *5*). Ushbu idishning analogiyalari Farg‘ona vodiysining antik davrga oid Simtepa, Sultonobod, Mingtepa, Axsikent va shu kabi yodgorliklari sopollar majmuida ko‘zga tashlanadi[9].

Ushbu sopol majmuasida ichki tomonga qayrilgan yopiq turdagi idishlar mavjud bo‘lib, ulardan birining gardish diametri 18 sm, devori qalinligi 0,5-0,7 sm hisoblanadi. Idish tashqi va ichki tomondan och jigarrang angob bilan qoplangan, har ikki tomondan silliqlangan, lekin tashqi ta’sir sababmi yoki boshqa holatdanmi, ichki tomondan berilgan angob ayrim yerlarda biroz o‘chib ketgan. Loyi yaxshi qorilgan, zich, singan qismi qirralari o‘tkir, jarangdor. Idish yuqori haroratda bir maromda pishirilgan. Yuqoridagi idishlar kabi ushbu idish parchasi devori kesmasining ayrim yerlarida juda kichik teshikchalar mavjud. Bu holat idish loyi tarkibiga ohak yoki o‘simlik qoldig‘i (somon) aralashmasi qo‘shilib qolganidan bo‘lishi mumkin (1-rasm. *8*). Ushbu idishga o‘xshashlari Farg‘ona vodiysining ko‘plab arxeologik yodgorliklarida keng tarqalgan. Jumladan, Eylaton, Simtepa va Axsikentning AK-1 hamda Mingtepa yodgorliklari sopollar majmuasida uchraydi[10]. Shuningdek, bu kabi idish Kuyultepa yodgorligining B-1 sopollar majmuasida ham mavjud[11].

Yodgorlikda uchratilgan antik davrga tegishli keyingi sopol bo‘lagining gardishi ichkariga qayrilgan bo‘lib, yopiq turdagi idishlar sirasiga kiradi. Ushbu idish ham kulolchilik charxida yasalgan. Idishga tashqi tomondan jigarrang tusdagi angob berilgan. Angob berish jarayonida idishning qayrilgan qismida angobning to‘liq qoplanmaganligini va mato izlarini kuzatish mumkin. Ichki qismiga qizg‘ish tusdagi angob berilgan bo‘lib, ichki qayrilish qismiga aylanasiga ikki parallel chiziq bilan bezak berilgan. Idishning gardish diametri 18 sm, saqlangan balandligi 4 sm, gardishi devorining qalinligi 0,8 sm, gardishning pastki qism devorining qalinligi esa 0,6 smni tashkil qiladi. Idishning loyi yaxshi qorilgan, zich, jarangdor, singan qismlari qirralari o‘tkir. Ushbu idishda ham singan kesmasi ko‘rilganda mayda g‘ovakchalar kuzatiladi (1-rasm. *9*). Idishning ichki qismida lab qismidan pastda qorin qismiga o‘tish yelkasida gorizontal ravishda bo‘rtma mavjud. Bunday ko‘rinishdagi idishlar vodiyning Eylaton, Sultonobod, Simtepa, Mingtepa, Kuyuktepa va shu kabi yodgorliklar sopollar majmuasida uchraydi[12].

Ushbu sopollar kompleksida uchraydigan yopiq turdagi qolgan kosa idishlar gardishi diametri asosan 16-26 sm atrofida bo‘lib, idishlar devorining qalinligi 0,4-0,8 sm oralig‘ida. Barcha idishlar kulolchilik charxida ishlangan, ichki va tashqi tomondan och jigarrang, to‘q jigarrang, och qizg‘ish, to‘q qizg‘ish angob bilan qoplangan. Idishlarning loyi yaxshi qorilgan, zich, singan qirralari o‘tkir, jarangdor, fikrimizcha idishlar loyi tarkibida o‘simlik aralashmasi mavjud (1-rasm. *4,6,7,10,11,12,13,14,15*). Sopollar kompleksidagi bu tipdagi idishlar analogiyasi Simtepa, Eylaton, Sultonobod, Mingtepa, Axsikent, Kuyultepa

yodgorligining B-1 sopollar kompleksida keng ko‘lamda uchraydi[13]. Shuningdek, bu kabi idishlar Sarvontepa[14], Kuyuktepa yodgorligining Kuyuk-1 sopollar kompleksida[15], Marg‘ilonsoy vohasidagi Qizlartepa[16], bundan tashqari Karkidon guruhi yodgorliklaridan 5a manzilgohi[17] sopollar kompleksida uchratiladi.

Xulosa. Uchtepa-2 arxeologik yodgorligidan olingan sopol buyumlar majmuasining stratigrafik, tipologik va qiyosiy tahlili ushbu manzilgohning Farg‘ona vodiysi antik davr madaniy taraqqiyotida muhim o‘rin egallaganligini ko‘rsatadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, yodgorlikning quyi qatlamlari miloddan avvalgi III–II asrlarga oid bo‘lib, aynan shu davrda hududning faol o‘zlashtirilganligi ilmiy jihatdan asoslandi. Quyi qatlamlardan aniqlangan sopol idishlarning yuqori sifatda kulolchilik charxida ishlanganligi, angob berish texnologiyasining mukammalligi hamda shakl va bezaklarining xilma-xilligi hududda rivojlangan kulolchilik an’analari mavjud bo‘lganligini tasdiqlaydi. Ayniqsa, ochiq va yopiq turdagi idishlarning tipologik jihatdan boyligi hamda ularning ishlab chiqarish texnologiyasidagi umumiyliklar Farg‘ona vodiysining boshqa yodgorliklari – Mingtepa, Sultonobod, Simtepa, Axsikent va Kuyultepa materiallari bilan yaqin aloqadorlikni ko‘rsatadi. Bu esa hududlar o‘rtasida nafaqat madaniy, balki iqtisodiy va texnologik aloqalar mavjud bo‘lganligidan dalolat beradi. Shuningdek, sopol buyumlarning ayrim xususiyatlari, jumladan angob sifati, devor qalinligi va bezak elementlaridagi farqlar vaqt o‘tishi bilan kulolchilik an’analarida ma’lum darajada transformatsiya jarayonlari yuz berganligini ko‘rsatadi. Bu o‘zgarishlar antik davr oxirlarida tashqi etnomadaniy ta’sirlar, xususan ko‘chmanchi chorvador guruhlar kirib kelishi bilan izohlanadi. Umuman olganda, Uchtepa-2 yodgorligi materiallari asosida olib borilgan mazkur tadqiqot Farg‘ona vodiysining antik davr kulolchilik maktabi, uning rivojlanish bosqichlari hamda hududiy xususiyatlarini aniqlashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, ushbu natijalar kelgusida mintaqadagi boshqa arxeologik yodgorliklarni o‘rganish, ularning xronologiyasi va madaniy mansubligini yanada aniqlashtirish uchun mustahkam ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

References

1. Истахрий. Китаб ал-Масалик вал-мамалик / Йўллар ва ўлкалар китоби. Хуросон ва Мовароуннаҳр. Тадқиқот, араб тилидан таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Р. Т. Худайберганов. Масъул муҳаррир т.ф.д., проф., академик Д. Ю. Юсупова. – Тошкент: Фан, 2019. – Б. 181–182.
2. A. Asqarov. O’zbek xalqining kelib chiqish tarixi-Toshkent. 2014. –B. 261.
3. Кудратов С.С. Поселения Левобережья р. Нарын в Фергане (III в. до н. э. – V в. н. э.) // Дисс. … на соиск. учен. степ. канд. истор. наук. – Санкт-Петербург. 1992. – С. 207, 225, 230. Рис. 25. 5; Рис. 43. 9-10; Рис. 48. 1;
4. Матбабаев Б.Х., Чен Линг, Исамиддинов М.Х., Алохунов А., Абдулгазиева Б., Илясова С., Хошимов Х. Археологические работы на городище Мингтепа // Археологические исследование в Узбекистане в 2012 году. Вып. 9. – Самарканд. 2013 – С. 95. Рис. 3. 1.
5. Исамиддинов М.Х., Матбабаев Б.Х., Кучкаров Т. Предварительное изучение керамики поселения Куюлтепа Северной Ферганы // ИМКУ. Вып. 18. – Ташкент: Фан, 1983. – С. 92. Рис. 1. А-2. 2.
6. Абдулгазиева Б. Исследование поселения Султанабад // Средняя Азия археология, история, культура / Материалы международной конференции, посвященной 50-летию научной деятельности Г.В.Шишкиной. – М. Гос. муз. Востока, 2000. – С. 14. Рис. 1. 11;
7. Матбабаев Б.Х., Чен Линг, Исамиддинов М.Х., Алохунов А., Абдулгазиева Б., Илясова С., Хошимов Х. Археологические работы на городище Мингтепа // Археологические исследование в Узбекистане в 2012 году. Вып. 9. – Самарканд. 2013 – С. 95. Рис. 3. 6;
8. Исамиддинов М.Х., Матбабаев Б.Х., Кучкаров Т. Предварительное изучение керамики поселения Куюлтепа Северной Ферганы // ИМКУ. Вып. 18. – Ташкент: Фан, 1983. – С. 92. Рис. 1. Б-1. 1
9. Горбунова Н.Г., Козенкова В.И. Сым-тепе – поселение в Фергане // АСГЭ. Вып. 16. – Ленинград. Аврора, 1974. – С. 99. Рис. 6. 1; Абдулгазиева Б. Исследование поселения Султанабад // Средняя Азия археология, история, культура / Материалы международной конференции, посвященной 50-летию научной деятельности Г.В.Шишкиной. – М. Гос. муз. Востока, 2000. – С. 14. Рис. 1. 15; Матбабаев Б.Х., Чен Линг, Исамиддинов М.Х., Алохунов А., Абдулгазиева Б., Илясова С., Хошимов Х. Археологические работы на городище Мингтепа // Археологические исследование в Узбекистане в 2012 году. Вып. 9. – Самарканд. 2013 – С. 95. Рис. 3. 4; Анарбаев А.А. Ахсикет столица древней Ферганы. – Ташкент. Tafakkur, 2013. – С. 371. Табл. I. 3.
10. Кудратов С.С. Поселения Левобережья р. Нарын в Фергане (III в. до н. э. – V в. н. э.) // Дисс. … на соиск. учен. степ. канд. истор. наук. – Санкт-Петербург. 1992. – С. 223. Рис. 41. 5; Горбунова Н.Г., Козенкова В.И. Сым-тепе – поселение в Фергане // АСГЭ. Вып. 16. – Ленинград. Аврора, 1974. – С. 99. Рис. 6. 1; Анарбаев А.А. Ахсикет столица древней Ферганы. – Ташкент. Tafakkur, 2013. – С. 371. Табл. I. 3; Матбабаев Б.Х., Чен Линг, Исамиддинов М.Х., Алохунов А., Абдулгазиева Б., Илясова С., Хошимов Х. Археологические работы на городище Мингтепа // Археологические исследование в Узбекистане в 2012 году. Вып. 9. – Самарканд. 2013 – С. 95. Рис. 3. 3, 7.
11. Исамиддинов М.Х., Матбабаев Б.Х., Кучкаров Т. Предварительное изучение керамики поселения Куюлтепа северной Ферганы // ИМКУ. Вып. 18. – Ташкент: Фан, 1983. – С. 92. Рис. 1. Б-1. 1.
12. Кудратов С.С. Поселения Левобережья р. Нарын в Фергане (III в. до н. э. – V в. н. э.) // Дисс. … на соиск. учен. степ. канд. истор. наук. – Санкт-Петербург. 1992. – С. 229-230. Рис. 47. 1, Рис. 48. 8, 11; Абдулгазиева Б. Исследование поселения Султанабад // Средняя Азия археология, история, культура / Материалы международной конференции, посвященной 50-летию научной деятельности Г.В.Шишкиной. – М. Гос. муз. Востока, 2000. – С. 14. Рис. 1. 20; Горбунова Н.Г., Козенкова В.И. Сым-тепе – поселение в Фергане // АСГЭ. Вып. 16. – Ленинград. Аврора, 1974. – С. 101. Рис. 8. 8; Матбабаев Б.Х., Чен Линг, Исамиддинов М.Х., Алохунов А., Абдулгазиева Б., Илясова С., Хошимов Х. Археологические работы на городище Мингтепа // Археологические исследование в Узбекистане в 2012 году. Вып. 9. – Самарканд. 2013 – С. 95. 6; Кудратов С.С. Поселения Левобережья р. Нарын в Фергане (III в. до н. э. – V в. н. э.) // Дисс. … на соиск. учен. степ. канд. истор. наук. – Санкт-Петербург. 1992. – С. 190. Рис. 8. 1.

13. Горбунова Н.Г., Козенкова В.И. Сым-тепе – поселение в Фергане // АСГЭ. Вып. 16. – Ленинград. Аврора, 1974. – С. 99. Рис. 6. 1; Абдулгазиева Б. Исследование поселения Султанабад // Средняя Азия археология, история, культура / Материалы международной конференции, посвященной 50-летию научной деятельности Г.В.Шишкиной. – М. Гос. муз. Востока, 2000. – С. 14. Рис. 1. 15; Анарбаев А.А. Ахсикет столица древней Ферганы. – Ташкент. Tafakkur, 2013. – С. 371. Табл. I. 3; Матбабаев Б.Х., Чен Линг, Исамиддинов М.Х., Алохунов А., Абдулгазиева Б., Илясова С., Хошимов Х. Археологические работы на городище Мингтепа // Археологические исследование в Узбекистане в 2012 году. Вып. 9. – Самарканд. 2013 – С. 95. Рис. 3. 3, 7.
14. Матбабаев Б.Х., Машрабов З.З. Древний и средневековый Андижан (историко-археологическое исследование). – Ташкент. Sharq, 2011. – С. 193. Рис. 25. 16.
15. Кудратов С.С. Поселения Левобережья р. Нарын в Фергане (III в. до н. э. – V в. н. э.) // Дисс. … на соиск. учен. степ. канд. истор. наук. – Санкт-Петербург. 1992. – С. 229-230. Рис. 47. 1, Рис. 48. 8, 11.
16. Анарбаев А.А., Максудов Ф.А. Древний Маргилан (К истории земледельческой и городской культуры Ферганы). – Ташкент: Фан, 2007. – С. 57. Рис. 18. 6.
17. Горбунова Н.Г. Памятники Каркидонской группы в Южной Фергане // АСГЭ. Вып. 26. – Ленинград. Искусство, 1985. – С. 60

The Impact of Corporate Social Responsibility Strategies on Corporate Image and Sustainable Development

Saydullayev Chingiz Xamidullayevich
Tashkent Pedagogical and Science University
Tashkent, Uzbekistan
saydullayevc@gmail.com

DOI: https://doi.org/10.68358/rfkbem43

Abstract. *This article analyzes the positive impact of corporate social responsibility (CSR) strategies on a company's image and sustainable development. It demonstrates that through CSR practices, companies can not only gain public reputation but also attract investment, manage risks, and ensure long-term stability. The article also provides examples from Uzbekistan's practice, supported by evidence from relevant Uzbek scientific and popular literature.*

Keywords: *corporate social responsibility (CSR), company image, sustainable development, investment attractiveness, investor trust*

Korporativ ijtimoiy mas'uliyat strategiyalarining kompaniya imiji va barqaror rivojlanishiga ta'siri

Annotatsiya: *Ushbu maqola korporativ ijtimoiy mas'uliyat strategiyalarining (KIM) kompaniya imijiga va barqaror rivojlanishga bo'lgan ijobiy ta'sirlarini tahlil qiladi. KIM amaliyotlari orqali kompaniyalar nafaqat jamoatchilik oldida obro'ga ega bo'lish, balki investitsiyalarni jalb qilish, risklarni boshqarish va uzoq muddatli barqarorlikni ta'minlash imkoniga ega bo'lishlarini ko'rsatadi. Shuningdek, maqolada O'zbekistondagi amaliy misollar ham keltirilib, tegishli o'zbek ilmiy va ommaviy adabiyotlardan dalillar taqdim etiladi.*

Kalit so'zlar: *Korporativ ijtimoiy mas'uliyat (KIM),* **kompaniya imiji,** *barqaror rivojlanish,* **investitsion jozibadorlik,** *sarmoyador ishonchi*

Kirish. Korxonalar global jamoatchilik oldida mas'uliyatli pozitsiya egallashni asosiy strategiya sifatida qabul qilmoqda. KIM strategiyalari kompaniyaning xaridorlar, xodimlar, hamkorlar va investorlar oldidagi obro'sini mustahkamlashga yordam beradi. O'zbekistonda ham KIM prinsiplari e'tiborga olinmoqda — bu, bir tomondan, kompaniya imijini oshirsa, boshqa tomondan, barqaror va salohiyatli rivojlanishga hissa qo'shadi.

Tahlil va muhokama. 1. KIM va kompaniya imiji. KIM orqali kompaniya imijini shakllantirishda eng muhim usullardan biri — ijtimoiy foyda keltiruvchi loyihalardir. Masalan, Gazeta.uzda berilgan misolda Solo Eyewear kompaniyasi daromadining 10 %ini muhtoj insonlarga ko'rsatish va ekologik materiallardan foydalanish orqali ijobiy imij yaratadi. Bu yondashuv orqali biznes nafaqat obro', balki haqiqatan ham ijtimoiy mas'uliyatni amalga oshiradi.

Wikipedia manbasiga ko'ra, CSR ("corporate social responsibility") brendni boshqalardan "farqlashtirish"da muhim rol o'ynaydi. KIM faoliyatini muhim marketing pozitsiyasi sifatida qo'llash kompaniyaga narx-farqlanishsiz ham mijozlarni jalb etish imkonini yaratadi.

2. KIM va investitsion jozibadorlik. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, investitsion jamoatchilik kompaniyaning shaffofligi va ijtimoiy mas'uliyati darajasiga e'tibor beradi. KIM siyosati yuqori darajada shaffoflikni ta'minlab, investorlar uchun kompaniya haqida to'liq va ishonchli ma'lumot yetkazadi. Bunda, masalan, Boston Consulting Groupning so'rovlariga ko'ra, barqaror ko'rsatkichlar past bo'lgan kompaniyalarga investorlarning 44 %i sarmoya kiritmasligi, 60 %i esa sarmoyalarini qaytarib olishni istashini bildirgan.

3. KIM va barqaror rivojlanish. Barqaror rivojlanish konsepsiyasi KIM bilan bog'liq: korxonalar ekologik va ijtimoiy masalalarga doimiy e'tibor bilan yondashishi lozim. Molina belgilaridan biri — KIM strategiyalari birdaniga emas, balki uzoq muddatli, aniq yo'l xaritalari asosida tashkil etilishi kerak. BMTning barqaror rivojlanish maqsadlariga muvofiq o'quv tizimi yoshlarga "yashil ko'nikmalar"ni yetkazish orqali barqaror madaniyat yaratadi. ISO 26000 standarti esa ijtimoiy mas'uliyatni xalqaro baholash mezoni sifatida tavsiflanib, tashkilotlarga etik qoidalar, insonga hurmat, atrof-muhitni muhofaza qilish kabi asosiy prinsiplarga rioya qilishda yo'l-yo'riq beradi. Bu kompaniyalarga barqaror rivojlanish yo'lidan borishda nazorat va strukturaga ega bo'lishda ko'mak beradi.

4. O'zbekistondagi amaliy tendensiyalar. O'zbekistonda ham KIM amaliyotiga oid tizimli yondashuvlar paydo bo'lishi ijobiy hol sifatida qayd etilgan. Kun.uz manbasida qayd etilishicha, O'zbekiston o'ziga xos KIM tamoyillarini ishlab chiqib, mahalliy investitsiya va jamiyat uchun

barkamol iqtisodiy va ekologik standartlarni takomillashtira oladi. Bu strategiyalar barqaror rivojlanishga hissa qo‘shish borasida mahalliy biznesni rag‘batlantiradi.

Xulosa. Mazkur maqolada ko‘rsatildiki, KIM strategiyalari kompaniyaning imijini mustahkamlash, investorlarni jalb qilish, risklarni boshqarish va barqaror rivojlanishga yo‘naltirilgan harakatlarni ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir strategiya uzoq muddatga mo‘ljallanib, jamoatchilik, xodimlar va jamiyat manfaatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilishi lozim. O‘zbekistonda ham KIM amaliyotining jadal rivojlanayotgani, barqarorlikka xizmat qilishi va investitsion muhitni yaxshilashi — ijobiy tendensiya sifatida baholanadi.

References

1. “Kompaniyaning qiymatini oshirish uchun tashkilotning imidjini yaxshilash”, Usmonova F.I., Ibragimov G.’G., Modern Education and Development, Vol. 16 No. 9 (2024), b. 183–188 (pp. 185) scientificjl.org.
2. “Korporativ ijtimoiy mas’uliyat — u qanday bo‘lishi kerak?”, Gazeta.uz (2021), b. taxminan 3–4 Gazeta.uz.
3. “KIM to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar sonining ko‘payishi garovimi?”, Review.uz, (sana ko‘rsatilmagan), b. taxminan 2–3 review.uz.
4. “Mas’uliyatli tadbirkorlikni rivojlantirishning afzalliklari”, Kun.uz, (2025), b. taxminan 2–3 Kun.uz.
5. “2024–2030 yillarda barqaror rivojlanish madaniyatini ilgari surish…”, Youthcan.uz, (2025), b. taxminan 4–5 youthcan.uz.
6. Tahliliy yondashuv: “Sustainable Business Models: A Review”, Arxiv (2019), b. taxminan 6–7 arxiv.org.

The Impact of Women's Participation in the Labor Market on Family Relationships

Rustamova Gulmira
Office Manager and Master's Student, Department of Archaeology and Ethnology
Faculty of History, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek.
rustamovag2811@gmail.com

DOI: https://doi.org/10.68358/p28rcj91

Abstract. *This article analyzes the impact of women's participation in the labor market on family relationships from socio-economic and sociological perspectives. Women's employment can contribute to improving family economic well-being, strengthening women's economic independence, and enhancing their position in family decision-making processes. At the same time, it may create challenges related to balancing work and family responsibilities. The scientific literature indicates that the relationship between women's employment and marital stability is not straightforward, as it is influenced by the division of labor within the family, equality between spouses, social support, the number of children, working hours, and institutional conditions.*

Keywords: *Women's employment, labor market, economic activity, gender impact, unpaid labor, wages, family relations, conflicts and divorce*

Ayollar mehnat bozorida ishtirokining oilaviy munosabatlarga ta'siri

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ayollarning mehnat bozoridagi ishtirokining oilaviy munosabatlarga ta'siri ijtimoiy-iqtisodiy va sotsiologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Ayollarning bandligi oilaning iqtisodiy farovonligini oshirish, ayollarning iqtisodiy mustaqilligini kuchaytirish va oiladagi qarorlar qabul qilish jarayonida ularning mavqeini mustahkamlash bilan bir qatorda, ish va oila majburiyatlarini uyg'unlashtirish bilan bog'liq muammolarni ham yuzaga keltirishi mumkin. Ilmiy adabiyotlarda ayollar bandligi va nikoh barqarorligi o'rtasidagi bog'liqlik bir yoqlama emasligi, bunda oiladagi mehnat taqsimoti, er-xotin o'rtasidagi tenglik, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, farzandlar soni, ish vaqtining davomiyligi va institutsional sharoitlar muhim ahamiyatga ega ekanligi ko'rsatiladi.*

Kalit so'zlar: *Ayollar bandliki, mehnat bozori, iqtisodiy faollik, gender ta'siri, haq to'lanmaydigan mehnat, oylik maosh, oilaviy munosabatlar, ziddiyot va ajrimlar*

Kirish. So'nggi o'n yillik davomida O'zbekistonda olib borilayotgan jadal islohotlar ayollarning ta'lim olishi, kasbiy faoliyat yuritishi va mehnat bozorida ishtirok etishini sezilarli darajada oshirdi, bu esa o'z navbatida oilaning an'anaviy ijtimoiy-iqtisodiy modelining sezilarli darajada o'zgarishiga sabab bo'ldi. Ilgarilari oilada asosiy iqtisodiy ta'minotchi — erkak, ayol esa uy-ro'zg'or va farzand tarbiyasi uchun mas'ul shaxs sifatida qaralishi keng tarqalgan bo'lsa, zamonaviy oilalarda ikki tomonlama daromad modelining ahamiyati ortishi natijasida oilada yumushlarning teng taqsimlanishi kerakligi haqidagi qarashlar keng tarqalmoqda.

Ayollarning mehnat bozoriga kirib kelishi faqat iqtisodiy jarayon emas, balki oiladagi rollar, mas'uliyatlar va hokimiyat munosabatlarining qayta taqsimlanishiga olib keluvchi ijtimoiy hodisaga aylanib bormoqda. Shu sababli ayollar bandligining oilaga ta'sirini faqat "ijobiy" yoki "salbiy" deb baholash ilmiy jihatdan yetarli emas. Ta'sirning yo'nalishi oilaning iqtisodiy holati, er-xotin o'rtasidagi mehnat taqsimoti, ish sharoitlari, farzandlar mavjudligi va oilaga yo'naltirilgan ijtimoiy siyosat kabi omillarga bog'liq bo'lib bormoqda.

So'nggi yillarda O'zbekistonda ayollarni mehnat bozoriga olib kirish va ularning huquqlarini himoya qilishga qaratilgan bir nechta qaror va farmonlar chiqarilmoqda. Shular jumlasiga 2019-yil 2-sentabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida"gi O'RQ-562-son Qonunini kiritish mumkin. Ushbu qonun xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq va imkoniyatlarni ta'minlashga qaratilgan bo'lib, mehnat munosabatlarida ishga yollash, teng mehnat uchun teng ish haqi, xizmatda ko'tarilish va malaka oshirishda teng imkoniyatlarni nazarda tutadi.

Statistik ma'lumotlarga nazar tashlaydigan bo'lsak, 2025-yil ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistonda 15 yoshdan yuqori aholining mehnat kuchida ishtirok etish darajasi ayollar uchun 41,2 foiz, erkaklar uchun 73,9 foizni tashkil etgan[2]. Milliy statistika ma'lumotlarida jami bandlar tarkibida ayollar ulushi 2025-yilda 43,1 foizga yetgani qayd etiladi. Biroq ayollarning iqtisodiy ishtirokiga uy xo'jaligi va parvarish majburiyatlari, gender stereotiplari, ish o'rinlarining sifati, ish haqi tafovutlari va parvarish infratuzilmasining mavjudligi ta'sir

ko‘rsatishda davom etmoqda.

Asosiy qism.

Ayollar bandligi va oilaviy munosabatlarning nazariy asoslari

Ayollarning mehnat bozoridagi ishtiroki bilan oilaviy munosabatlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushuntirishda bir nechta nazariy yondashuvlar mavjud bo‘lib, ular iqtisodiy, sotsial, antropologik, etnologik va gender tadqiqotlaridagi turli qarashlar asosida shakllangan. Ularni quyidagicha guruhlashimiz mumkin:

Iqtisodiy qarashlar asosida shakllangan “Inson kapitali nazariyasi”da ayolning ta’limi, kasbiy malakasi va ish tajribasi uning mehnat bozoridagi ishtirokini oshirishga yordam berishi, bu esa, o‘z navbatida, oila daromadining ko‘payishi va uy xo‘jaligining iqtisodiy barqarorligiga ta’sir qilishi mumkinligi tadqiq etiladi. Jahon bankining “Gender Data Portal; ILO Modelled Estimates database” bazasidan olingan ma’lumotlarga ko‘ra 2025-yilda O‘zbekistonda ayollar va erkaklarning mehnat bozorida ishtiroki ayollar uchun 41,2 foizni, erkaklar uchun esa 73,9 foizni tashkil etadi. Bu esa o‘z navbatida ayollarning mehnat bozoridagi ishtiroki 2016-yildagiga nisbatan 4 foizga pasayganini ko‘rsatadi. Bu esa o‘z navbatida oila budjetini shakllantirish va barqarorlashtirishga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatadi.

An’anaviy qarashlar asosida shakllangan ushbu “Uy xo‘jaligi iqtisodiyoti nazariyasi”da oilada vaqt va resurslar qanday taqsimlanishi muhimligi ilgari suriladi, sababi ayolning ish bilan band bo‘lishi uy yumushlari va bola parvarishiga ajratiladigan vaqtni qayta taqsimlashni talab qiladi. Ushbu nazariyada ayolning bandligi er-xotin o‘rtasidagi vazifalar taqsimotiga ta’sir ko‘rsatishi mumkinligi, ayolning uyda o‘tirishi va oila a’zolariga g‘amxo‘rlik qilishi kerakligi haqidagi an’anaviy qarashlarning o‘zgarishi hamda uning oqibatlari haqida fikr yuritiladi.

Gender tadqiqotlari, sotsiologik kuzatuvlar va ayollar harakatlarining jadallashuvi asosida shakllangan “Gender rollari nazariyasi” jamiyatda ayol va erkakka nisbatan shakllangan an’anaviy qarashlar mehnat va oilaviy majburiyatlarning taqsimlanishiga ta’sir qiladi degan fikrlarni ilgari suradi. Bu nazariya esa o‘z navbatida, “Ish–oila” konflikti nazariyasiga ulanib ketadi. Ushbu nazariyaga ko‘ra mehnat va oilaviy rollarning bir vaqtda bajarilishi vaqt tanqisligi, stress va majburiyatlarning to‘qnashuvini keltirib chiqarishi mumkin. Bunday holatda ish sharoiti, ish vaqti, bolalarni parvarish qilish imkoniyatlari va oiladagi vazifalar taqsimoti muhim ahamiyat kasb etadi. Ayolning iqtisodiy faolligi esa o‘z navbatida an’anaviy rollarning o‘zgarishiga olib kelishi yoki aksincha, oiladagi ziddiyatlarni kuchaytirishi mumkin. Natijada, zamonaviy jamiyatlarda ajrimlar sonining oshishiga sabab bo‘layotgan omillardan biri sifatida ayollarning moliyaviy mustaqilligi yoki ularning erkaklarga nisbatan ko‘proq maosh olayotgani ko‘rsatilmoqda. Jahon bankining tadqiqotlari va o‘tkazgan so‘rovnomalariga ko‘ra, O‘zbekiston aholisining qariyb 34 foizi “oilada tinchlikni saqlash uchun ayollar erkaklarga nisbatan kamroq maosh olishlari kerak”, deb hisoblaydi, shuningdek aholining 77 foizi qishloq va shahar joylarida deyarli bir xil ravishda “Uy vazifalariga ko‘proq vaqt ajratish uchun ayollar erkaklarga nisbatan kasbiy ishiga kamroq vaqt sarflashlari kerak”, deb hisoblaydi. UNDP ma’lumotlarida yosh bolalarni parvarish qilishga ayollar haftasiga o‘rtacha 46,92 soat, erkaklar esa 16,48 soat sarflashi ko‘rsatilgan. Ushbu nazariyada xorijlik tadqiqotchilar Hochschild va Machung tomonidan ilgari surilgan “ikkinchi smena” tushunchasi haq to‘lanmaydigan mehnatni yanada tushuntirib beradi, bu esa bozor mehnatidan so‘ng ayol uyga qaytib, ovqat tayyorlash, tozalash va bola parvarishi kabi ishlarni bajarishda davom etishini va oilada erkakdan ikki baravar ko‘proq ishlashini ko‘rsatib o‘tadi. Bu esa ayollardagi norozilik, kayfiyat yomonligi, munosabatlardan qoniqmaslik hissining shakllanishiga olib keladi, bu esa o‘z navbatida oilaviy ziddiyatlar va janjallarning ko‘payishiga sabab bo‘ladi.

Keyingi nazariyalar ayollar va erkaklarning teng huquqliligi va mehnat bozorida ishtirokining ijobiy tomonlarini, shuningdek, zamonaviy davrda ilgari surilayotgan o‘zaro hurmat, oila budjetini boshqarishda teng ishtirok, asosiy qarorlar qabul qilishda so‘zini mustaqil ayta olish va haq to‘lanmaydigan mehnat va uy yumushlarining teng taqsimlanishi natijasida yuzaga kelayotgan o‘zaro munosabatlarni qamrab oladi. Ularga misol sifatida “Ijtimoiy almashinuv” nazariyasi hamda “Ish–oila” uyg‘unligi nazariyalarini keltirishimiz mumkin. Nazariyalarda oiladagi munosabatlar tomonlarning iqtisodiy va ijtimoiy resurslariga ham bog‘liqligi, ayolning daromad topishi uning oiladagi iqtisodiy mustaqilligini va qarorlar qabul qilishdagi mavqeini oshirishi mumkinligi hamda mehnat faoliyati har doim ham oilaga salbiy ta’sir ko‘rsatmasligi ko‘rsatib o‘tiladi. Moslashuvchan ish grafigi, yetarli daromad, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va uy vazifalarining tengroq taqsimlanishi ish va oilaviy hayotning bir-birini to‘ldirishiga yordam berishi mumkin. Ularda oiladagi iqtisodiy samaradorlik er-xotinning turli vazifalarga ixtisoslashuvi bilan izohlanadi. Bu esa o‘z navbatida o‘zaro tushunish, qo‘llab-quvvatlash, o‘zaro hurmatning ayol va erkak o‘rtasida shakllanishiga bog‘liqligini ko‘rsatadi. Shuningdek, kuzatishlar natijasida shu narsa ma’lum bo‘ldiki, yoshlar orasida oilaviy budjetni shakllantirishda o‘zaro hurmat va vazifalarning

teng taqsimlanishi haqidagi fikrlar ko‘payib bormoqda.

Demak, ayollar bandligi va oilaviy barqarorlik o‘rtasidagi munosabatni to‘g‘ridan-to‘g‘ri sabab-oqibat munosabati sifatida talqin qilish metodologik jihatdan ehtiyotkorlikni talab qiladi.

Ayollar bandligining oilaga ijobiy ta’sirlari

Birinchidan, ayolning daromad olishi oilaviy iqtisodiy barqarorlikni kuchaytirishi mumkin. Ikki tomonlama daromad manbai oilaning kundalik xarajatlarini qoplash, farzandlar ta’limiga investitsiya qilish, uy-joy sharoitlarini yaxshilash va kutilmagan iqtisodiy vaziyatlarga moslashish imkoniyatini oshiradi, shuningdek so‘nggi yillarda kuchayib borayotgan oilaviy dam olish va hordiq chiqarish holatlari uchun qo‘shimcha budjet ajratish imkoniyatlarini ham yaxshilaydi.

Ikkinchidan, bandlik ayolning iqtisodiy mustaqilligini kuchaytiradi. Bu oiladagi qarorlarni qabul qilish jarayonida ayolning iqtisodiy resurslarga ega bo‘lishini ta’minlaydi. Bunda ayolning oilaviy budjet, farzandlarning ta’limi, katta xarajatlar va boshqa muhim masalalar bo‘yicha qarorlardagi ishtiroki ortishi ehtimoli kuchayib, unga iqtisodiy-ijtimoiy mavqega ega bo‘lish imkoniyati yaratiladi. Bu esa o‘z navbatida an’anaviy qarashlarning eskirishiga olib kelib, yosh avlodlar orasida oilaviy budjet boshqaruvida har ikki gender vakilining teng ishtirokini ta’minlaydi. Bu o‘z navbatida erkaklarning zimmasidagi “non topish” vazifasini yengillashtirib, ularning o‘z qiziqishlari va sog‘lig‘i uchun vaqt ajratishi ehtimolini oshiradi.

Uchinchidan, kasbiy faoliyat ayolning ijtimoiy kapitali va shaxsiy rivojlanishi uchun imkoniyat yaratadi. Mehnat jamoasi, kasbiy aloqalar, yangi bilim va ko‘nikmalar ayolning o‘ziga bo‘lgan ishonchi hamda jamiyatdagi ijtimoiy faolligini kuchaytirishi mumkin.

Biroq bunday ijobiy natijalar avtomatik ravishda yuzaga kelmaydi. Ular mehnat sharoitlari, daromad miqdori, ish vaqtining moslashuvchanligi va oiladagi vazifalarning qanday taqsimlanganiga bog‘liq.

Ish va oila majburiyatlari to‘qnashuvi

Ayollarning mehnat bozoridagi ishtirokini o‘rganuvchi tadqiqotlarda eng muhim masalalardan biri — “work-family conflict”, ya’ni ish va oilaviy majburiyatlar o‘rtasidagi ziddiyatdir.

Ayol bir vaqtning o‘zida xodim, turmush o‘rtoq va ona rollarini bajarishi mumkin. Agar ish vaqti uzoq bo‘lsa yoki ish joyi uy va maktab/bog‘chadan uzoqda joylashgan bo‘lsa, oilaga ajratiladigan vaqt qisqaradi. Bunday vaziyatda ayolning jismoniy va ruhiy resurslari bir nechta yo‘nalishga bo‘linadi. Bu esa ayolga jismonan va ruhan bosim bo‘lishiga sabab bo‘ladi.

Xorijiy tadqiqotchilar Glass va Estesning oilaga moslashuvchan ish joylari haqidagi sharhiga ko‘ra, ish va oilaviy majburiyatlarning mos kelmasligi nafaqat xodimning mehnat faoliyatiga, balki oilaning faoliyat ko‘rsatishiga ham ta’sir qilishi mumkin. Shu sababli ish joyidagi oilaga mos siyosatlar oilaviy farovonlik uchun muhim institutsional omil hisoblanadi.

Shuningdek, 274 nafar turmush qurgan va to‘liq ish kunida ishlaydigan ayol ishtirokidagi tadqiqotda ish va oiladagi qoniqish, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va, ayniqsa, turmush o‘rtog‘ining ko‘magi ayollarning ish-oila rollari muvozanatini his qilishlari bilan ijobiy bog‘liqligi aniqlangan.

Bu natijalar oilaviy munosabatlarga ayolning ishlashi emas, balki ishlash sharoiti va oilaviy mas’uliyatlarning qanday taqsimlanishi katta ta’sir ko‘rsatishini anglatadi.

Uy mehnatining taqsimlanishi va er-xotin munosabatlari

Ayollarning mehnat bozorida ishtirok etishi bilan bog‘liq asosiy muammolardan biri — haq to‘lanadigan mehnatga qo‘shimcha ravishda uy-ro‘zg‘or va parvarish ishlarining katta qismini bajarishda davom etishidir. Bu holat ilmiy adabiyotlarda “ikki karra yuklama” yoki “double burden” tushunchasi orqali ifodalanadi. Agar ayol ish joyida to‘liq ish kuni ishlasa-yu, uyga kelgach ovqat tayyorlash, tozalash, bolalarni parvarish qilish va boshqa uy ishlarining asosiy qismini ham bajarsa, uning umumiy mehnat yuklamasi sezilarli darajada oshadi.

Er-xotinlar bo‘yicha o‘tkazilgan tadqiqotlarda uy mehnatining taqsimlanishi va uning adolatliligi oilaviy ziddiyatlar bilan bog‘liqligi o‘rganilmoqda. Tadqiqotda uy mehnati masalasi xotinlarning oilaviy ziddiyatni idrok etishida muhim omillardan biri ekanligi ko‘rsatilgan. Shunday qilib, ayolning ish bilan band bo‘lishi oiladagi vazifalar avtomatik tarzda teng taqsimlanadi degani emas. Aksincha, agar pullik va bepul mehnat o‘rtasidagi muvozanat ta’minlanmasa, ish bilan band ayol zimmasidagi umumiy yuklama ortishi mumkin. Bu esa o‘z navbatida ayolning ruhiy va jismoniy sog‘lig‘iga ta’sir o‘tkazadi va samaradorlikning tushishiga olib keladi.

Farzand tarbiyasi va parvarish masalasi

Ayollar bandligi va oilaviy munosabatlar masalasida farzandlar tarbiyasi alohida o‘rin tutadi. Farzandning yoshi, soni va parvarishga bo‘lgan ehtiyoji ayolning mehnat bozoridagi ishtirokiga ta’sir qiladi. Xalqaro mehnat tashkiloti (ILO) ma’lumotlariga ko‘ra, 2023-yilda dunyo bo‘yicha 748 million kishi parvarish majburiyatlari sababli mehnat kuchida bo‘lmagan; ularning 708 millionini ayollar tashkil etgan. Bu ko‘rsatkich parvarish majburiyatlarining mehnat

bozoridagi gender tafovutlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatadi.

ILO tadqiqotlari, shuningdek, kichik yoshdagi farzandlari bo‘lgan ayollarning mehnat bozoridagi ishtiroki odatda pastroq ekanini va bunga bolalarni parvarish qilish majburiyatlarining nomutanosib ravishda ayollar zimmasiga tushishi sabab bo‘lishini ko‘rsatadi. Natijada, oiladagi farzand parvarishi masalasi faqat ayolning shaxsiy mas’uliyati sifatida ko‘rilmaydi, balki uning mehnat bozoridagi imkoniyatlarini cheklovchi omil sifatida ko‘rilishi mumkin. Aksincha, ota-onalar o‘rtasida parvarish vazifalarini taqsimlash, bolalar bog‘chalari va boshqa parvarish xizmatlarining mavjudligi ayollarning bandligini qo‘llab-quvvatlashi mumkin.

O‘zbekiston sharoitida masalaning dolzarbligi

O‘zbekiston jamiyatida ham ayollarning iqtisodiy faolligi va oiladagi an’anaviy rollar o‘rtasidagi munosabat tobora muhim ijtimoiy masalaga aylanib bormoqda. Ayniqsa, shaharlashuv, ta’lim darajasining oshishi, xizmat ko‘rsatish va boshqa sohalarda yangi ish o‘rinlarining paydo bo‘lishi ayollarning mehnat bozoridagi imkoniyatlarini yanada kengaytirmoqda. Biroq ayollarning iqtisodiy faolligi bilan bir qatorda uy va parvarish mehnatining taqsimlanishi masalasi ham dolzarb bo‘lib qolmoqda. ILOning O‘zbekiston bo‘yicha 2025-yildagi materialida ayollar haq to‘lanmaydigan parvarish mehnatining to‘rtdan uch qismidan ko‘prog‘ini bajarishi qayd etilgan. Ushbu holat ayollarning iqtisodiy faolligi va mehnat bozoridagi imkoniyatlarini cheklovchi omillardan biri sifatida ko‘rsatiladi.

Shu nuqtayi nazardan, O‘zbekistonda ayollar bandligini oshirishda faqat yangi ish o‘rinlari yaratish bilan cheklanib qolmasdan, oilaviy majburiyatlarni bajarish imkonini beruvchi mehnat sharoitlari, maktabgacha ta’lim va parvarish xizmatlari, moslashuvchan ish vaqti hamda ota-onalar uchun qulay mehnat siyosatini amalga oshirish muhim ahamiyatga ega.

Ayollar bandligi va oilaviy munosabatlar o‘rtasidagi asosiy bog‘liqliklar

Yuqoridagi nazariyalar, tadqiqot va kuzatishlar asosida ayollarning mehnat bozoridagi ishtiroki oilaviy munosabatlarga bir nechta asosiy mexanizmlar orqali ta’sir qilishini ko‘rsatish mumkin:

Omil	**Oilaviy munosabatlarga ehtimoliy ta’siri**
Ayol daromadining oshishi	Oilaning iqtisodiy imkoniyatlari kengayishi
Iqtisodiy mustaqillik|	Qaror qabul qilishdagi ishtirokning ortishi
Uzoq ish vaqti	Oila uchun vaqtning qisqarishi
Uy mehnatining teng taqsimlanmasligi	Ziddiyat va norozilikning kuchayishi
Turmush o‘rtog‘i ko‘magi	Ish-oila muvozanatining yaxshilanishi
Bolalarni parvarish xizmatlari	Ayolning mehnat bozorida qolish imkoniyatining ortishi
Moslashuvchan ish vaqti|	Oilaviy va kasbiy rollarni uyg‘unlashtirishning osonlashishi
Ishdagi yuqori stress	Oilaviy muloqot va munosabatlarga salbiy ta’sir ehtimoli
Er-xotin o‘rtasidagi teng mehnat taqsimoti	Oilaviy hamkorlikning kuchayishi

Bu jadvaldan ko‘rinadiki, ayollarning bandligi oilaviy munosabatlarga bevosita bir xil ta’sir ko‘rsatmaydi. Ta’sirning yo‘nalishi oiladagi resurslar va majburiyatlarning qanday taqsimlanishiga bog‘liq.

Xulosa. Ayollarning mehnat bozoridagi ishtiroki zamonaviy oilaning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishini o‘zgartirayotgan muhim omillardan biridir. Ilmiy tadqiqotlar ayollar bandligini oilaviy munosabatlarga faqat salbiy ta’sir qiluvchi hodisa sifatida talqin qilish uchun yetarli asos yo‘qligini ko‘rsatadi. Aksincha, ayolning mehnat qilishi oilaning daromadini oshirishi, iqtisodiy xavfsizlikni kuchaytirishi va ayolning qaror qabul qilishdagi imkoniyatlarini kengaytirishi mumkin. Shu bilan birga, ish va oilaviy majburiyatlarning uyg‘unlashtirilmasligi, uy mehnatining noteng taqsimlanishi va parvarish majburiyatlarining asosan ayollar zimmasida qolishi oilaviy ziddiyatlar va ortiqcha mehnat yuklamasini yuzaga keltirishi mumkin. Shuning uchun muammo ayollarning ishlashi yoki ishlamasligida emas, balki mehnat va oilaviy majburiyatlarning qanday tashkil etilishida namoyon bo‘ladi.

Oila barqarorligini ta’minlash nuqtayi nazaridan er-xotin o‘rtasida uy mehnati va farzand parvarishini adolatli taqsimlash, ish beruvchilar tomonidan oilaga moslashuvchan mehnat sharoitlarini yaratish, sifatli va hamyonbop bolalar parvarishi xizmatlarini rivojlantirish hamda erkaklarning parvarish mehnatidagi ishtirokini rag‘batlantirish muhim ahamiyatga ega. O‘zbekiston sharoitida ayollar bandligini oshirish siyosati oilaviy siyosat bilan uzviy bog‘liq holda olib borilgandagina barqaror natijaga erishish mumkin. Bunda asosiy e’tibor

ayolning “ish yoki oila” o‘rtasida birini tanlashiga emas, balki ish va oilani uyg‘unlashtirish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilishi maqsadga muvofiqdir.

References

1. O‘zbekiston Respublikasi. Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida: O‘RQ-562-son Qonun, 02.09.2019.
2. World Bank. Uzbekistan: Gender Data Portal. Washington, DC: World Bank, 2026. ILO Modelled Estimates database ma’lumotlari asosida.
3. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Share of women in total employed. SIAT statistik ma’lumotlar bazasi. 2026-yil 21-iyul holatidagi yangilanish.
4. United Nations Development Programme (UNDP) Uzbekistan. Report on Improving the Care System in the Republic of Uzbekistan. Tashkent: UNDP, 2024.
5. Becker, G. S. A Treatise on the Family. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1981.
6. Hochschild, A. R., Machung, A. The Second Shift: Working Families and the Revolution at Home. New York: Viking, 1989.
7. Goldin, C. Understanding the Gender Gap: An Economic History of American Women. New York: Oxford University Press, 1990.

The Study of Craftsmanship Treatises During the Independence Period

Pulatov Otabek
Trainee Lecturer at TIIAME National Research University
Tashkent, Uzbekistan
pulatovotabek43@gmail.com | ORCID: 0009-0005-2621-0457

DOI: https://doi.org/10.68358/w8gdx849

Abstract. *This article examines the role of craft treatises (risolas) in source studies and historiography of traditional Uzbek craftsmanship during the independence period. It reviews studies on craftsmanship in the southern regions of Uzbekistan, the Fergana Valley, the Khorezm oasis, and the Emirate of Bukhara, highlighting the significance of these treatises for studying professional regulations, master-apprentice relationships, religious and ethical views, traditions associated with spiritual patrons of crafts, and craft rituals. The article also identifies the main research directions and distinctive features of existing studies and substantiates the need for a systematic and comparative analysis of the spiritual and moral values reflected in craft treatises.*

Keywords: *Craft treatises (risolas), historiography, source studies, traditional craftsmanship, spiritual and moral values, futuwwa, javanmardi, traditions associated with spiritual patrons of crafts, master-apprentice relationships, professional ethics, craft rituals, independence period*

Hunarmandchilik risolalarining mustaqillik davrida o‘rganilishi

Annotatsiya. *Maqolada mustaqillik davrida o‘zbek an’anaviy hunarmandchiligi tarixini o‘rganishda hunarmandchilik risolalarining manbashunoslik va tarixshunoslikdagi o‘rni tahlil qilingan. O‘zbekistonning janubiy hududlari, Farg‘ona vodiysi, Xorazm vohasi va Buxoro amirligi hunarmandchiligi bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar ko‘rib chiqilib, risolalarning kasbiy qoidalar, usta-shogird munosabatlari, diniy-axloqiy qarashlar, pirlik an’analari va hunarmandchilik marosimlarini o‘rganishdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, mavjud tadqiqotlarning asosiy yo‘nalishlari va o‘ziga xos jihatlari aniqlanib, risolalarda aks etgan ma’naviy-axloqiy qadriyatlarni tizimli hamda qiyosiy o‘rganish zarurati asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *Hunarmandchilik risolalari, tarixshunoslik, manbashunoslik, an’anaviy hunarmandchilik, ma’naviy-axloqiy qadriyatlar, futuvvat, javonmardlik, pirlik an’analari, usta-shogird munosabatlari, kasbiy axloq, hunarmandchilik marosimlari, mustaqillik davri*

O‘zbek an’anaviy hunarmandchiligida ma’naviy-axloqiy qadriyatlarning shakllanishi va namoyon bo‘lishini hunarmandchilik risolalari asosida tadqiq etish masalasi tarix, etnologiya, manbashunoslik hamda islomshunoslik fanlarining tutashgan nuqtasida joylashgan deb aytish mumkin. Mazkur mavzuning tarixshunosligini o‘rganishda, avvalo, hunarmandchilik risolalarining ilmiy muomalaga kiritilishi, ularning qanday mazmunda talqin etilgani va tadqiqotchilar e’tiborining vaqt o‘tishi bilan qanday o‘zgarganini aniqlash muhimdir.

Hunarmandchilik risolalari turli davrlarda turli soha tadqiqotchilari tomonidan o‘rganilgan bo‘lib, bu tadqiqotlarni davri va yondashuvi nuqtayi nazaridan 4 ta yo‘nalishga ajratish mumkin:

1. **XIX asr oxiri – XX asr boshidagi dastlabki qayd va tavsiflash bosqichi;**
2. **Sovet davri tarixiy-etnografik va manbashunoslik tadqiqotlari;**
3. **Mustaqillik davri o‘zbek olimlari tadqiqotlari;**
4. **Xorijlik olimlarning antropologik va tarixiy tadqiqotlari.**

Mustaqillik davri tadqiqotlari o‘zbek olimlari tomonidan risolalarning manbashunoslik, hunarmandchilik tarixi, diniy-axloqiy qarashlar va madaniyatni tadqiq etishdagi o‘rniga bag‘ishlangan tadqiqotlardan iborat. Bu davrdagi tadqiqotlar asosan hududiy nuqtayi nazardan o‘rganilganligi bilan ham ajralib turadi. Xususan, O‘zbekistonning janubiy hududlari hunarmandchiligi bo‘yicha M. Hamidova[1] va S. Davlatova[2], Farg‘ona vodiysi bo‘yicha Z. Esonov[3] va A.B. Maxmudov[4], Xorazm vohasi bo‘yicha I. Jabborov[5], S. Turayeva[6] va H. Hudayberganov[7], Buxoro amirligi bo‘yicha R. Qilichev va D. Atadjanovalar tadqiqot olib borganlar.

Hunarmandchilik risolalarini o‘rganishda S. Davlatovaning tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. Muallif O‘zbekistonning janubiy hududlari hunarmandchiligini o‘rganishga bag‘ishlangan o‘z tadqiqotida risolalarni hunarmandchilik uyushmalarining diniy, axloqiy, huquqiy va kasbiy me’yorlarini belgilab beruvchi muhim yozma manba sifatida baholaydi. Unda risolalar orqali hunar tarixi, pir-u murshidlar, mashhur ustalar, kasb qoidalari, usta-shogird munosabatlari va hunarmandchilik marosimlari haqida ma’lumot olish mumkinligi ko‘rsatiladi.

Tadqiqotning muhim jihati shundaki, S. Davlatova risolalarni faqat yozma qoidalar majmui sifatida emas, balki hunarmandlar

jamoasining ijtimoiy va ma’naviy hayotini tartibga soluvchi vosita sifatida tahlil qiladi. Usta-shogird munosabatlari, ustalikka o‘tishdagi **“fotiha”, “arvohi pir”, “kamarband”** kabi marosimlar risolalardagi me’yorlar bilan bog‘liq holda yoritiladi. Shu jihatdan uning yondashuvi boshqa tadqiqotchilarning risolalarni aniqlash, tarjima qilish va hunarmandchilik sexlari nizomlarini tavsiflashga qaratilgan ishlaridan farq qiladi. Davlatova risola qoidalarini ularning etnografik amaliyoti bilan bog‘lashga harakat qilgan.

Mazkur tadqiqot **risolalarning kasb axloqi, ustoz-shogird tizimi, pirlik instituti va hunarmandchilik uyushmalari hayotidagi o‘rnini tushunishda muhim metodologik va tarixshunoslik asos** bo‘lib xizmat qiladi. Biroq Davlatovaning asosiy tadqiqot obyekti risolalarning o‘zi emas, balki O‘zbekiston janubiy hududlari an’anaviy hunarmandchiligining tarixiy-etnologik taraqqiyoti bo‘lgan. Shu sababli mazkur dissertatsiyada risolalarning **mazmuni, tuzilishi, futuvvat-javonmardlik qarashlari, kasb axloqi va turli hunar risolalari o‘rtasidagi umumiy hamda o‘ziga xos jihatlarni maxsus tadqiq etish** Davlatova ishidan farq qiluvchi asosiy yo‘nalish sifatida namoyon bo‘ladi.

S.Davlatovaning risolalarning mazmuniga bag‘ishlangan maqolasida risola hunarmandchilikka oid nizomlar va qoidalar majmui sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotda risolalarning kasbiy tashkilotlar faoliyati, hunarmandlarning o‘zaro munosabatlari, kasbga oid qoidalar va me’yorlarni tartibga solishdagi ahamiyati ko‘rsatiladi. Mazkur yondashuv risolalarni normativ manba sifatida tushunish uchun muhim nazariy asos yaratadi. Shu bilan birga, risoladagi me’yoriy qoidalarni ma’naviy-axloqiy qadriyatlarning ifodasi sifatida tizimli ravishda tasniflash, ularning diniy bilim va kasbiy tajriba bilan o‘zaro aloqasini ochib berish masalasi alohida tadqiqot sifatida hali yetarlicha ishlab chiqilmagan.

Hunarmandchilik risolalarini o‘rganish tarixshunosligida D.Sh. Atadjanovaning tadqiqotlari muhim o‘rin tutadi. Muallifning Buxoro amirligi hunarmandchiligi tarixshunosligiga bag‘ishlangan dissertatsiyasida[8] amirlik hunarmandchiligining o‘rganilish tarixi tahlil qilinib, risolalarning tarixiy manba sifatidagi imkoniyatlari yoritilgan. Ularda hunarmandchilik kasblari, kasbiy qoidalar, usta-shogird munosabatlari, hunarmandlar jamoasining ijtimoiy va ma’naviy-axloqiy hayotiga oid ma’lumotlar mavjudligi ko‘rsatib berilgan.

D.Atadjanova Yevropa va Markaziy Osiyo hunarmandchilik uyushmalarini qiyosiy o‘rganishga bag‘ishlangan maqolasida[9] mazkur masalani davom ettirib, O‘rta Osiyo risolalarini Yevropa hunarmandchilik ustavlari bilan qiyosiy tahlil qilgan. Tadqiqotda kasb va mutaxassisliklar, hunarmandlarning huquq va majburiyatlari, marosimlar, axloqiy me’yorlar, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar hamda diniy qarashlar qiyoslangan. Muallif O‘rta Osiyo risolalarida diniy-ma’naviy mazmun, axloqiy qoidalar va pirlik an’analari muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi.

Shu jihatdan D. Atadjanovaning ishlari risolalarni hunarmandchilik faoliyatini tartibga soluvchi hujjatlargina emas, balki hunarmandlar jamoasining **ijtimoiy, ma’naviy-axloqiy va diniy hayotini aks ettiruvchi tarixiy manba** sifatida o‘rganishga asos yaratdi. Biroq risolalarning ichki tuzilishi, futuvvat-javonmardlik g‘oyalari, ularning shakllanish jarayoni hamda turli kasb risolalari o‘rtasidagi umumiy va o‘ziga xos jihatlarni tizimli tadqiq etish masalalari alohida tadqiqot yo‘nalishi bo‘lib qolmoqda.

S.T. Turaevaning **Xiva hunarmandchiligiga bag‘ishlangan tadqiqotida** hunarmandchilik risolalari Xiva xonligidagi hunarmandchilikni tashkil etish, hunarmandlarni tayyorlash va ustoz-shogird munosabatlarini yorituvchi muhim yozma manbalardan biri sifatida tahlil qilingan[10]. Muallif risolalarga alohida e’tibor qaratib, ularda muayyan hunarning tarixi, piri, marosimlari, shogirdlarga qo‘yiladigan talablar hamda ustoz-shogird munosabatlari aks etganini ko‘rsatadi. Ayniqsa, Xiva xonligi hududidan aniqlangan qassobchilik, dehqonchilik, etikdo‘zlik va kavushdo‘zlik risolalari asosida ularning tuzilishi, mazmuni va boshqa hududlardagi risolalar bilan umumiy hamda farqli jihatlarini ochib bergani bilan ham bu tadqiqot alohida ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqotchining ishida etikdo‘zlik risolasida teriga ishlov berishning turli bosqichlarida o‘qiladigan oyatlar va hunarni pirlardan o‘rganish zarurati ko‘rsatilgan.

Biroq muallifning asosiy tadqiqot mavzusi Xiva xonligi hunarmandchiligining tarixiy jarayonlarini yoritish bo‘lganligi sababli, risolalarda aks etgan ma’naviy-axloqiy qadriyatlar alohida tadqiqot obyekti sifatida tizimli ravishda o‘rganilmagan va ularning hunarmandchilikning turli tarmoqlaridagi umumiy modeli maxsus qiyosiy tahlil qilinmagan. Shu sababli S. Turayevaning tadqiqoti bir tomondan, Xiva risolalarining mazmuni va manbashunoslik imkoniyatlarini aniqlashda, ikkinchi tomondan esa ularda kasbiy faoliyat bilan diniy-axloqiy talablarning uyg‘unlashganini ko‘rsatishda muhim tarixshunoslik asosini tashkil etadi.

Sh. Matyakubovning XVI–XVIII asrlar Xiva xonligi hunarmandchiligiga bag‘ishlangan dissertatsiyasi Xiva xonligi hunarmandchiligi tarixini manbashunoslik, arxeologik va etnologik materiallar asosida

kompleks o‘rganishga bag‘ishlangan. Tadqiqotda hunarmandchilik tarixini yorituvchi yozma manbalar qatorida kasb-hunarga oid risolalardan ham foydalanilgan bo‘lib, ularning usta-shogird tizimi, hunarmandchilikni tashkil etish va kasbiy axloq me’yorlarini o‘rganishdagi ahamiyati ko‘rsatib beriladi. Muallif Xiva xonligida 40 dan ortiq kasb-hunarga oid risolalar saqlanganini qayd etib, **“Risolai sharif”** misolida risolaning tuzilishi va mazmunini tahlil qiladi. Shu jihatdan mazkur tadqiqot risolalarni Xiva hunarmandchiligi tarixini o‘rganishda qo‘llanilgan manbalar sifatida baholash uchun muhimdir, biroq risolalarning o‘zi tadqiqotning asosiy obyekti hisoblanmaydi va risolalardagi axloqiy qadriyatlar alohida tadqiq etilmagan.

Farg‘ona vodiysi hunarmandchilik risolalarini o‘rganishda L.M. Sokolovaning **tadqiqotlari ham** muhim ahamiyatga ega. Muallif risolalarning iqtisodiy va axloqiy-didaktik mazmunini aniqlash maqsadida M. Gavrilov materiallari, Sharq va Vizantiya hunarmandchilik tashkilotlari hamda G‘arbiy Yevropa ustavlarini qiyosiy tahlil qiladi. U risolalarda iqtisodiy qoidalarga nisbatan axloqiy-didaktik ko‘rsatmalar ustunligini ta’kidlab, og‘zaki pand-nasihatlar va Andijon hunarmandlaridan yozib olingan rivoyatlar asosida ularning og‘zaki shakli mavjud bo‘lganini ko‘rsatishga harakat qiladi. Shu tariqa Sokolova risolalarni nafaqat hunarmandchilik tashkilotining nizomi, balki **ustalar uchun axloqiy ko‘rsatmalarni mujassamlashtirgan manba** sifatida talqin etadi. Biroq tadqiqotda risolalardagi axloqiy, diniy, marosimiy va kasbiy qadriyatlarning o‘zaro bog‘liqligi hamda turli hunar tarmoqlaridagi umumiy va o‘ziga xos jihatlar yaxlit tizimda ochib berilmagan. Bu holat mazkur masalani yanada chuqurroq tadqiq etish zaruratini ko‘rsatadi.

A.B. Maxmudovning Farg‘ona vodiysi milliy pichoqchilik maktablarining shakllanishi va rivojlanish bosqichlariga bag‘ishlangan tadqiqotida hunarmandchilik risolalaridagi ma’lumotlardan pichoqchilikning an’anaviy qarashlari va marosimlarini yoritishda foydalanilgan . Muallif risolalarda hunarmandchilik tarmoqlarining homiy-pirlari, kasbning kelib chiqishi haqidagi rivoyatlar, odob-axloq qoidalari, ish jarayoni, urf-odat va marosimlar hamda ustoz-shogird munosabatlari yoritilganini ta’kidlagan. Ayniqsa, pichoqchilik bilan bog‘liq fotiha olish, kamarband, ustalikka bag‘ishlov va “arvohi pir” marosimlarini tahlil qilishda risolalardagi ma’lumotlarni dala materiallari bilan bog‘lab o‘rganishi tadqiqotning ahamiyatini yanada oshirgan. Biroq muallifning asosiy tadqiqot obyekti pichoqchilik tarixi bo‘lganligi sababli, hunarmandchilik risolalarida aks etgan ma’naviy-axloqiy qadriyatlar alohida tizim sifatida tasniflanmagan va ularning turli hunar tarmoqlaridagi umumiy hamda o‘ziga xos jihatlari kompleks ravishda qiyosiy tahlil qilinmagan. Mazkur jihat risolalarni ma’naviy-axloqiy qadriyatlarning tarixiy manbai sifatida maxsus tadqiq etish zaruratini ko‘rsatadi.

References

1. Ҳамидова М. Қашқадарё воҳаси ҳунармандчилиги тарихи (XIX аср охири – XX аср бошлари): Монография. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2019. – 180 б.
2. Давлатова С. Ўзбек анъанавий ҳунармандчилиги тарихий жараёнлар контекстида (Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудлари мисолида) тарихий-этнологик тадқиқот: Монография. – Т.: – “Yangi nashr”, 2018. – 368 б;
3. Эсонов З. Фарғона водийси қишлоқ аҳолисининг ҳунармандчилик анъаналари (XIX аср охири – XX аср бошлари) тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2021. – 199 б.
4. Maxmudov A. B. Farg‘ona vodiysi milliy pichoqchilik maktablarining shakllanish tarixi va rivojlanish bosqichlari. Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya – 153 b.
5. Hudayberganov H. Xorazm kulolchiligi (etnologik tadqiqot). Toshkent: Lesson press, 2023. – 122 b.
6. Қиличев Р. Бухоро шаҳрида ҳунармандчилик (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари). Тарих. фан. номзод. Дисс. – Бухоро. – 1997, –185 б.
7. Атаджанова Д. Историография ремесленного производство Бухарского ханства XIX в (на основе изучения литературы и ремесленных уставов “Рисола”).: Дисс. канд. истор. наук. – Т., – 2008. – 176 с.

State religion relations in Uzbekistan in the post independence period

Bekjon Kurbonov
PhD, Senior Teacher, "TIIAME" National Research University
Tashkent, Uzbekistan
b_kurbonov@tiiame.uz | ORCID: 0000-0003-4555-6937

DOI: https://doi.org/10.68358/mfrtq935

Abctract: *This article examines the fundamental principles of state–religion relations in the context of contemporary democratic governance. It analyzes the constitutional and legal foundations regulating the interaction between the state and religious organizations, including the principles of secularism, freedom of conscience, equality before the law, religious tolerance, and non-interference in religious affairs. The study also explores international legal standards and the experience of different countries in maintaining a balance between state authority and religious freedom. The research emphasizes the importance of ensuring religious harmony, protecting human rights, and strengthening social stability through effective legal and institutional mechanisms.*

Keywords: *state–religion relations, secularism, freedom of conscience, religious freedom, constitutional law, religious organizations, tolerance, human rights, democratic governance*

Independence marked the beginning of a process of renewal and profound transformation in all spheres of social life, including the spiritual sphere. The attitude toward religion changed in a positive direction and freedom of conscience was guaranteed by law. Significant efforts were undertaken to restore spiritual values, investigate the lives and scholarly activities of our great scholars, and return to our people their works which have been recognized by the international scholarly community. Broad opportunities were created for the observance of religious rites and ceremonies, the celebration of religious holidays, the free performance of worship, the establishment of religious educational institutions, and the development of cooperation with foreign countries. Thus, the aspirations that had remained in the hearts of our people for many years became a reality.

Relations between religion and the state have always been among the most important issues of public life. This is by no means accidental. As the President of the Republic of Uzbekistan I. A. Karimov emphasized, the peaceful coexistence of representatives of different religious denominations in a multiconfessional society, as well as their cooperation with the state in constructive activities, constitutes one of the principal factors ensuring sustainable development.

Article 31 of the Constitution of the Republic of Uzbekistan states: Everyone shall be guaranteed freedom of conscience. Every person shall have the right to profess any religion or not to profess any religion. The compulsory imposition of religious views shall not be permitted[Constitution: 8].

The following principles that define the relationship of a secular state toward religion are embodied in this provision.

First, by guaranteeing freedom of conscience, the state affirms that it does not pursue an anti-religious policy.

Second, the right to profess or not to profess a religion is recognized as an inalienable human right.

Third, proceeding from these two fundamental principles and with the aim of ensuring confessional balance within society, the state does not permit the compulsory imposition of religious beliefs.

A fundamental principle governing relations between the state and religion is the noninterference of religion in political affairs. Indeed, every religion is primarily concerned with moral and ethical values.

No religion claims to encompass all social, economic, political, and cultural aspects of the life of a nation. Otherwise, it would cease to be a religion. On this basis, the legislation of the Republic of Uzbekistan prohibits the establishment of political parties on a religious basis[Constitution: 12].

At present, the consistent implementation of this constitutional provision in the Republic of Uzbekistan has also been recognized by European scholars of religion. In particular, the German scholar T. Nagel writes: The principles of secularism, religious tolerance, equal treatment of all religions, and cooperation between religion and the state in the development of society are implemented by the Republic of Uzbekistan on the basis of this constitutional principle. This is because in a constitutional, secular, and enlightened state, the law on freedom of conscience guarantees the equal participation of all citizens in expressing their political will regardless of their religious beliefs and worldviews[T. Nagel: 25].

The policy of the Republic of Uzbekistan concerning secularism, religious tolerance, equal

treatment of all religions, and cooperation with religious institutions in the development of society is implemented on the basis of these principles.

The strict observance of constitutional principles and the provisions arising from the Law on Freedom of Conscience can also be seen in the following developments.

Between 1990 and 2005, sixteen decrees of the President of the Republic of Uzbekistan and forty-eight resolutions of the Cabinet of Ministers were adopted with the aim of improving the regulation of religious affairs.

During the years of independence, the number of religious organizations increased significantly. In 1990, there were only 119 registered religious organizations operating in the republic, whereas by 1 August 2005 their number had reached 2,200. The system of religious educational institutions was also substantially developed. Prior to independence, only two Islamic religious educational institutions operated in the country, while during the subsequent years their number increased to eleven. For the first time, scholarships were introduced for students studying at religious educational institutions.

A significant improvement was achieved in the level of religious education among imams. In 1997, only 4.2 percent of imams possessed higher or specialized secondary religious education, whereas today this figure has increased to 84.5 percent.

Comprehensive conditions were created for citizens to perform the Hajj pilgrimage. During the years of independence, more than 45,000 citizens performed the Hajj.

Similar developments can also be observed with respect to other religious denominations. In particular, beginning in 1998, the Orthodox and Protestant seminaries commenced their activities, while the 125th anniversary of the Tashkent and Central Asian Diocese of the Russian Orthodox Church and the 100th anniversary of the Evangelical Lutheran community were officially celebrated.

Another principle reflecting the state's approach toward religion is that the state recognizes religion as an integral component of the spiritual heritage of the nation. Proceeding from this principle, the state strives to create favorable conditions for its development. As President Islam Karimov emphasized: We have set ourselves the goal not only of modernizing our country on the basis of democratic principles, scientific achievements, and advanced technologies, but also of preserving and cherishing our sacred religion and our national identity[I. Karimov: 8]. These ideas have gradually become a practical reality.

First and foremost, it should be emphasized that the religious holidays of Ramadan Hayit and Qurban Hayit, which over the centuries have attained the status of national values, were officially declared public holidays and have since been celebrated freely and on a nationwide scale.

The study of the scholarly legacy of eminent Islamic scholars whose contributions have had global significance became one of the priorities of state policy. As President Islam Karimov noted, the restoration of the immense and invaluable spiritual and cultural heritage created by our ancestors over many centuries has become an exceptionally important task elevated to the level of state policy[I. Karimov: 524].

In particular, the anniversaries of such outstanding scholars and thinkers as Imam al-Bukhari, Bahauddin Naqshband, Najmuddin Kubra, Imam al-Tirmidhi, Imam al-Maturidi, Burhanuddin al-Marghinani, and Khoja Ahror Vali were officially commemorated. Their invaluable scholarly heritage began to occupy a central place in academic research. For the first time Uzbek translations of Imam al-Bukhari's Hadith Collection in four volumes, Burhanuddin al-Marghinani's Al-Hidaya, Imam al-Tirmidhi's Sunan al-Tirmidhi, and Abu Layth al-Samarqandi's Tanbih al-Ghafilin were published. In addition, a translation and commentary of the meanings of the Holy Quran into the Uzbek language was prepared and published.

At the same time, a number of presidential decrees and government resolutions were adopted concerning the restoration of the mausoleums of our great scholars and the study of their intellectual heritage. Among these legal acts, a special place belongs to Resolution No. 364 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated 22 August 2003 On Providing Social Support and Benefits for the Further Improvement of Spiritual Educational and Teaching Activities in the Religious Sphere[International Imam al-Bukhari Center: 8]. According to this resolution:

taking into account that the Tashkent Islamic Institute and secondary specialized Islamic educational institutions had introduced state educational standards, curricula, and programs through which students received both religious and secular education in accordance with state requirements, the diplomas awarded by these institutions were officially recognized as state educational documents and their holders were granted the right to continue their studies within the state higher education system;

fifteen religious monuments included in the State Register of Cultural Heritage Sites were transferred for use to the Muslim Board of Uzbekistan on the basis of Use and Protection

Agreements concluded with the regional Inspectorates for the Protection and Use of Cultural Heritage Monuments;

payments for public utilities, including gas, water, electricity, and other communal services, charged to religious organizations were reduced from the commercial tariff applied to production enterprises to the tariff established for private individuals;

the financial resources generated through the difference in utility tariffs, together with charitable donations received at pilgrimage sites, were designated for the renovation of mosques and madrasas within the system of the Muslim Board of Uzbekistan, the strengthening of the educational and material infrastructure of religious educational institutions, the creation of modern educational conditions, and the encouragement of teachers, religious instructors, and imam-khatibs through appropriate financial incentives.

At this point, it is appropriate to draw attention to another remarkable development that is rarely encountered in international practice and became a reality in Uzbekistan as a result of independence. Two mosques for people with hearing impairments are currently operating in Tashkent. These mosques provide sign language interpretation, enabling worshippers to perform the five daily prayers as well as the Friday and the two Eid prayers without difficulty.

The Holy Quran in Braille was first published in Tunisia in 1985 and subsequently in Egypt in 1987. For many years no other country undertook a similar initiative[I. Karimov: 60].

In 2004, this significant initiative was implemented in the Republic of Uzbekistan and the Holy Quran was published in Braille in eight volumes. One important feature of this edition deserves particular attention. The first volume not only contains the text of the Quran but also includes Muallimi Soniy and Tajwid. Unlike the Braille editions published in Tunisia and Egypt, this allows visually impaired readers to learn the Arabic language and master the rules of Quranic recitation.

Another fundamental principle underlying relations between religion and the state is the separation of religion from the state. Article 61 of the Constitution of the Republic of Uzbekistan states: Religious organizations and associations shall be separated from the state and shall be equal before the law. The state shall not interfere in the activities of religious associations[I. Saifnazarov, A. Abidov: 142].

This constitutional provision establishes three fundamental principles of considerable significance.

First, religious organizations operate within the same legal framework regardless of the religious denomination to which they belong. Today, 185 organizations representing 15 non-Islamic religious denominations function freely in the Republic of Uzbekistan, including 168 Christian organizations, 8 Jewish communities, 6 Bahai communities, 1 Society for Krishna Consciousness, 1 Buddhist temple, and the Bible Society of Uzbekistan. This serves as a practical manifestation of the implementation of this constitutional principle[U. Hasanboev: 27].

Second, the organization and management of the activities of religious associations constitute their internal affairs and remain beyond direct state control.

Third, religious organizations are separated from the state. However, this does not imply that religion is separated from society. Since citizens who profess a religion constitute an integral part of society, religion naturally occupies its own place within civil society.

The dialectical relationship between religion and society also gives rise to another important principle governing relations between religion and the state, namely the objective and scholarly study of developments in the religious sphere, the assessment and forecasting of emerging trends, the creation of broader opportunities for positive developments, and the prevention of negative phenomena on the basis of such analysis[L. Vasilev: 189].

At present, religious extremism, together with the closely related phenomenon of international terrorism, has emerged as one of the principal threats to social stability and public security. This reality clearly demonstrates the importance and practical relevance of this principle in contemporary society.

References

1. Constitution of the Republic of Uzbekistan. – Tashkent: Uzbekistan, 2003.
2. Nagel T. The Development of the Secular Enlightened State in Latin Europe. In: Islam and the Secular Enlightened State. – Tashkent, 2003. – P. 25.
3. Karimov I. The Peace and Security of Our Homeland Depend on Our Own Strength and the Unyielding Will of Our People. – Tashkent: Uzbekistan, 2004. – P. 8.
4. Karimov I. Uzbekistan on the Threshold of the Twenty First Century: Threats to Security Conditions for Stability and Guarantees of Development. – Tashkent: Uzbekistan, 1998. – P. 524.
5. High Respect and Reverence for Our Sacred Religion. International Imam al Bukhari Center. – Tashkent: Tashkent Islamic University, 2010. – P. 8.
6. Karimov I. Uzbekistan on the Threshold of the Twenty First Century: Threats to Security Conditions for Stability and Guarantees of Development. – Tashkent: Uzbekistan, 1998. – P. 60.
7. Saifnazarov I., Abidov A. Interfaith Harmony as a Factor of Social Stability. – Tashkent: National University of Uzbekistan for Innovative Development, 2019. – P. 142.

8. Hasanboev U. State and Religion Relations in Uzbekistan: Religious Organizations Religious Movements and Contemporary Directions of Ideological Struggle. – Tashkent: Tashkent Islamic University, 2014. – P. 27.
9. Vasilev L. Combating Terrorism in the Shanghai Cooperation Organization Area: A Monograph. – Moscow: Institute of Far Eastern Studies Russian Academy of Sciences, 2017. – P. 189.

Planning the Daily Training Process for Para Judo Athletes in Training Groups

Quvondiqov Mukhriddin
Guliston davlat universiteti
Syrdarya, Uzbekistan
muxriddinquvondiqov4@gmail.com

Abstract. This article examines the planning and organisation of daily training sessions for para judo athletes with visual impairments in training groups. It analyses the specific requirements of organising training sessions for athletes in the J1 and J2 sport classes, taking into account differences in visual ability and individual physical characteristics. Based on observations conducted at Specialised Boarding School No. 77 in Tashkent, the study describes methods for positioning athletes on the tatami, organising movement during the preparatory phase, and guiding exercises through verbal instructions from the coach. The article also addresses training duration, the distribution of physical workloads, the performance of technical and tactical exercises, and organisational measures aimed at reducing the risk of injury. The findings indicate the practical relevance of the proposed training arrangements for facilitating safe movement and the systematic organisation of daily training sessions.

Keywords: *para judo, J1 and J2 sport classes, daily training, training planning, visually impaired athletes, tatami, physical workload, technical and tactical training, movement organisation, injury prevention*

Paradzyudochilarning o‘quv mashg‘ulot guruhlarida kunlik mashg‘ulot jarayonini rejalashtirish

Annotatsiya. Mazkur maqolada ko‘rish imkoniyati cheklangan paradzyudochilarning o‘quv-mashg‘ulot guruhlarida kunlik mashg‘ulot jarayonini rejalashtirish va tashkil etish masalalari ko‘rib chiqiladi. J1 va J2 sport klasslariga mansub sportchilarning ko‘rish imkoniyatlari va individual jismoniy xususiyatlarini hisobga olgan holda mashg‘ulotlarni tashkil etishning o‘ziga xos jihatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda Toshkent shahridagi 77-sonli ixtisoslashtirilgan maktab-internatda olib borilgan kuzatuvlar asosida sportchilarni tatamida joylashtirish, tayyorgarlik bosqichida harakatlanish tartibini belgilash hamda murabbiyning ovozli ko‘rsatmalari yordamida mashqlarni boshqarish usullari yoritiladi. Shuningdek, mashg‘ulot davomiyligi, jismoniy yuklamalarni taqsimlash, texnik-taktik mashqlarni bajarish va jarohatlanish xavfini kamaytirishga qaratilgan tashkiliy choralar ko‘rib chiqiladi. Kuzatuvlar asosida ishlab chiqilgan mashg‘ulot tartibining sportchilarning xavfsiz harakatlanishi va mashg‘ulot jarayonini izchil tashkil etishdagi amaliy ahamiyati ko‘rsatiladi.

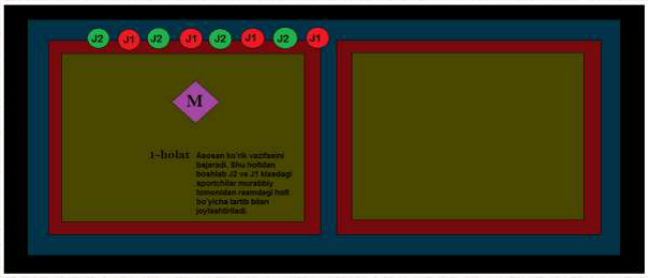
Kalit so‘zlar: *paradzyudo, J1 va J2 sport klasslari, kunlik mashg‘ulot, mashg‘ulotlarni rejalashtirish, ko‘rish imkoniyati cheklangan sportchilar, tatami, jismoniy yuklama, texnik-taktik tayyorgarlik, harakatlanish tartibi, jarohatlanishning oldini olish*

Kirish. Bugungi kunda Paralimpiya yo‘nalishiga mamlakatimizda katta e’tibor berilmoqda. Yurtboshimiz tashabbuslari bilan paralimpiya sport turlarida erishilgan natijalar bilan oddiy sportchilar erishgan natijalar bir xilda rag‘batlantirilmoqda. Bugungi kunda paradzyudo ham juda yaxshi rivojlangan. Maqolada paradzyudo mashg‘ulotlarini kunlik rejalashtirish holatini tartibga solish va aniq jadval asosida rejalashtirish ko‘zda tutiladi. Mashg‘ulotning qulay va tartibli bo‘lishi rejalashtirilib, harakat uslubi shakllantirildi.

Maqsad: Paradzyudochilarning o‘quv-mashg‘ulot guruhlarida kunlik mashg‘ulotlar jarayonini to‘g‘ri rejalashtirish va paradzyudochilarga o‘z imkoniyatlariga moslab mashg‘ulot tashkillashtirish. Ko‘zi ojiz sportchilarni zalda mashg‘ulot jarayonida to‘g‘ri harakatlanish tartibini ishlab chiqish.

Asosiy qism. Paradzyudo dzyudoning ko‘zi ojiz sportchilarga moslashtirilgan turi bo‘lib, bunda dzyudo kurashidagi ba’zi qoidalar o‘zgartirilgan. Masalan, dzyudoda kurashchilar tatamiga (kurash gilamiga) chiqqanidan keyin hakamning “hajime” (kurash yoki jang) ishorasidan keyin kurashni erkin holatda boshlashadi. Paradzyudoda sportchilarning imkoniyati cheklanganligi va bu kasallik ko‘z bilan bog‘liqligini hisobga olgan holda tatamida sportchilar bir-birlarini usulga olish uchun ushlash holatiga o‘tish holatlari murakkabligi hisobga olinib kurash ushlash holatidan boshlanadi, bu holat “kumi-kata” (“tutqich”, ya’ni ushlash holati) deb ataladi. Paradzyudoda sport klasslari “Xalqaro ko‘zi ojiz sportchilar” federatsiyasi tomonidan (IBSA) belgilanadi. Bugungi kunda 2022-yildan boshlab paradzyudoda J1 va J2 sport klasslari mavjud. J1 klassidagi sportchilar deyarli yoki umuman ko‘rishmaydi, binokulyar ko‘rishda (binokulyar ko‘rish — odamning bir vaqtning o‘zida ikki ko‘zi bilan qarashi) ko‘rish o‘tkirligi logMAR 2,6 dan kam yoki unga teng bo‘lishi kerak. J2 sportchining ko‘rish o‘tkirligi logMAR 1,3 va 2,5 oralig‘ida binokulyar ko‘rish yoki

binokulyar ko‘rish maydonining diametri 60 daraja yoki undan kam bo‘lishi kerak. J1 toifasidagi sportchilar endilikda faqatgina shu toifadagi sportchilar bilan bellashadilar, J2 toifasidagi sportchilar esa faqat J2 klassidagi sportchilar bilan bellashadilar. Ya’ni oddiy qilib aytganda ko‘rish qobiliyati deyarli mavjud bo‘lmagan sportchilar xira ko‘ruvchi sportchilar bilan bellashmaydilar. Bu esa o‘zaro kuchlar tengligini yuzaga keltiradi.

1-Rasm :1-holat bo‘yicha sportchilarni to‘g‘ri joylashishi, murabbiy joylashuvi.

Bugungi kunda paradzyudochilarning kunlik mashg‘ulotlarining har bir davlat yoki sport muassasasida ko‘p hollarda aynan dzyudo mashg‘ulotlari kabi tashkillashtirilganligini, bu tartibning aynan ko‘z kasalligi, ko‘rish bilan muammosi bor sportchilarga noqulaylik keltirib chiqarishi va ularning muammoli vaziyatlarga (harakat vaqtida muvozanatni yo‘qotish, to‘qnashuvlar) tushib qolishlarini ko‘rishimiz mumkin. Mashg‘ulotlar aynan dzyudo mashg‘ulotlariga mos ravishda shakllantiriladi, faqat sportchilarning ko‘rish qobiliyati hamda ko‘z kasalligi hisobga olinadi. Masalan, J2 toifasidagi sportchilarda nisbatan ko‘rish imkoniyati mavjudligi (xira ko‘rishi) sababli ular J1 toifali (ko‘rish juda past yoki umuman ko‘rish imkoniyatiga ega emas) sportchilarga nisbatan mashg‘ulotlarda faolroq bo‘lishadi. Mashg‘ulotlarda bu sportchilar orasidagi nisbiy farqni kamaytirish uchun ularni quyidagicha yo‘naltirish mumkin. Tayyorlov bosqichi: bu bosqichda tanani asosiy bosqichga tayyorlash, qizdirish mashg‘ulotlari bajariladi.

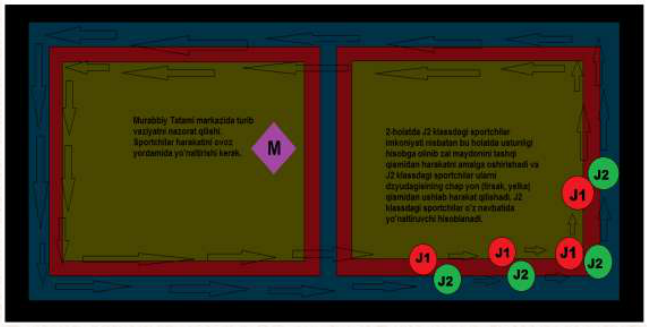
Asosan ko‘rik vazifasini bajaradi. Shu holatdan boshlab J1 va J2 klassidagi sportchilar murabbiy tomonidan rasmdagi holat bo‘yicha tartib bilan joylashtiriladi.

1-holat: Biz dastlab sportchilarimizni (paradzyudochilarni) 1-rasmdagi holat kabi saflantiramiz. Qisqa tekshiruv surishtiruv qilinadi (sportchilar ro‘yxati bo‘yicha to‘liq yoki to‘liqsizligini aniqlash, holatini savol-javob orqali sog‘lom ekanligini tekshirish).

– Sportchilar dzyudogini rusum bo‘yicha kiyganliklarini tekshiramiz.

– Sportchilar tatamida oyoqyalang turishlarini ta’minlash (paypoq yoki shunga o‘xshash oyoq panjalarini qoplab turuvchi vositalar yo‘qligini tekshirish). Jarohat davrini tugatgan sportchilarning barmoqlaridagi kichik jarohatlarni va oyoq to‘pig‘ini o‘rab turuvchi elastik bint va plastirlar bundan mustasno.

– Sportchilar gigiyenasiga e’tibor qaratish oyoq va qo‘l tirnoqlarining olinganligi.

2-Rasm: 2-holat tayorgarlik qismida harakatlanish (zal bo‘ylab) tartibi.

– Mashg‘ulot oldi kunlik reja va jarayon haqida qisqacha sportchilar bilan suhbat nazariy yondashuv (nazariy tushuntirish).

Bu holatda J2 klassidagi sportchilar imkoniyati nisbatan bu holatda ustunligi hisobga olinib zal maydonining tashqi qismidan harakatni amalga oshirishadi va J2 klassidagi sportchilar ularning dzyudogisining chap yon (dzyudogining tirsak, yelka qismidan) tarafidan ushlab harakat qilishadi. J2 klassidagi sportchilar o‘z navbatida yo‘naltiruvchi hisoblanadi. Murabbiy tatami markazida turib vaziyatni nazorat qilishi, sportchilar harakatini ovoz yordamida yo‘naltirishi kerak.

M — murabbiy.

3-rasm: 3-holat tatamida ketma-ketlikda bajariladigan maxsus mashqlarni bajarish holati. Sportchilarning klassiga qarab qulay harakat tartibi va yo‘nalishi. Murabbiy “qarsak” yordamida sportchilarni yo‘naltirishi mumkin yoki shunga o‘xshash ovozlar yoki so‘zlardan foydalanib sportchilarni to‘g‘ri yo‘naltirishi hamda harakatlarni tartibga solishi mumkin (ovozdan foydalanishda juda yuqori ovozdan foydalanish tavsiya etilmaydi). Kuzatuvlarimiz natijasida shu tartibdagi kunlik mashg‘ulotlar samarali deb topildi. 1-, 2-, 3-rasmlar bo‘yicha harakat tartiblari tajriba natijasida yuzaga keldi. Kuzatuv va tahlil Toshkent shahar Yashnobod tumani 77-sonli ixtisoslashtirilgan maktab-internatida tashkillashtirilgan paradzyudo mashg‘ulotlarida samarali amalga oshirildi. 1-, 2-, 3-rasmlardagi holat kuzatish va tahlil metodi yordamida Toshkent shahridagi 77-ixtisoslashtirilgan ko‘zi ojizlar maktabida tashkil qilingan paradzyudo to‘garagini kuzatish va tahlil

qilish natijasida ishlab chiqildi, 1-jadval shu jadvalga moslab tuzildi. Rasmlardagi harakatlanish tartibida o‘tilgan mashg‘ulotlarda sportchilarda jarohat va jarohat olish xavfi kuzatilmadi.

Turli yoshdagi sportchilar tayyorgarlik tizimi tahlil qilinganda, saralangan ko‘rsatkichlar natijasi sportning har xil turlarida yuqori mutaxassislar yetishib chiqishini ko‘rsatdi. Ko‘pincha, bolalar va o‘smirlar maktabi bitiruvchilari, sport maktabi bitiruvchilari, sport maktablari sportning ko‘pgina turlarida yuqori natijalarni egallashda 1-razryad, sport ustasi va nomzod sportchilar hissalari juda katta. Paradzyudo mashqlarida sportchilar (o‘quvchilar)ning shikastlanish xavfining oldini olish uchun mashg‘ulotlar vaqti sog‘lom sportchilar mashg‘ulotlari vaqtiga nisbatan kam bo‘lishi kerak (60–80 daqiqa bo‘lishi tavsiya etiladi). Paradzyudochilar mashg‘ulotlar jarayonida uloqtirish va bo‘g‘ish usullari yoki boshqa og‘ritish usullaridan foydalanish tavsiya etilmaydi, nisbatan kam o‘rganiladi va qat’iy nazorat ostida nisbatan yengil o‘rganiladi. Agar paradzyudochilarda mashg‘ulotlar intensivligi yetarli bo‘lsa, sportchining sog‘lig‘iga salbiy ta’sir o‘tkazmasa, yuklamani bemalol oshirish mumkin.

Mashg‘ulotlarda boshlang‘ich holatda tatamiga kirish va chiqishda ta’zim “ree” ni o‘rgatish, zargarlik buyumlarini taqib mashg‘ulotlarda qatnashish taqiqlanadi, favqulodda chiqish eshigidan sportchilarni ogohlantirish, ichimlik suvi qayerda joylashganligini ko‘rsating, mashg‘ulot vaqtida ovqatlanish taqiqlanadi, haqoratli so‘zlar taqiqlanadi, har bir mashg‘ulotni murabbiyning o‘zi o‘rgatishi shart, mashg‘ulotda kamida 2 nafar sog‘lom va voyaga yetgan shaxs murabbiyga yordam berishi tavsiya etiladi, murabbiyning roziligisiz hech kim mashg‘ulotda shug‘ullanishi mumkin emas. Mashg‘ulotlar davomida tayyorlov qismida stretching mashg‘ulotlaridan ham foydalanish jarohat olish xavfini kamaytiradi.

Dastlab dzyudochilarga erkin turish holatini o‘rgatish eng muhim hisoblanib, J1 toifasidagi sportchilarda sinxron harakatlar, qadam tashlashdagi noto‘g‘ri harakatlar, usul bajarishdagi xatolar yuzaga kelishi mumkin. Buni to‘g‘rilash uchun har bir harakatni qismlarga bo‘lib o‘rgatish maqsadga muvofiq. Sportchilarga uloqtirish mashqlarini bajarishda to‘g‘ri pozitsiya tanlash juda muhim. Sportchilar xususiyatlarini hisobga olib kurashish jarayonida harakatlanishda raqibga ergashmaslikni o‘rgatish juda muhim. Bunday holatda usulga tushib qolish raqib yo‘naltirgan joyga yurmaslik orqali bartaraf qilinadi. Raqib bilan usul bajarishda raqib dzyudogisidan qo‘yib yubormaslik va raqibga orqa qilmaslikni o‘rgatish. Dzyudoda yurishning eng samarali usuli qadam tashlashda oyoqlarni bir-biridan oldinga tashlash hisoblanadi va bu dzyudo tilida “ayumi-ashi” deb ataladi. Qadam tashlash jarayonida oyoqlarni oddiy qadamdan farqli ravishda baland ko‘tarish tavsiya etiladi. Paradzyudochilar juftlikda mashqlarni amalga oshirishda yoki usul bajarishda dzyudogidan ushlashda bir qo‘li bilan yeng tirsak qismidan ikkinchi qo‘li bilan dzyudogining yoqa qismidan ushlaydi. Bu “kumi-kata” holati (asosan chap qo‘l yengdan, o‘ng qo‘l yoqadan) deb ataladi va bu ushlash usuli muvozanat saqlash uchun ham eng qulay hisoblanadi. Bu ushlash usuli mashg‘ulotda yaxshi samara beradi, lekin musobaqalarda g‘alabani ta’minlashi kafolatlanmagan. Paradzyudochilarga mashg‘ulot vaqtida dzyudogini ushlashda barmoqlarni to‘liq ochib kimonodan tutish tavsiya etiladi. Kimononi ushlashda qo‘lning pastki uchta barmog‘ini qattiqroq qisish orqali ushlash holatini mustahkamlash mumkin.

Sportchilarda texnik-taktik usullar bilan ishlash vaqti 20-30-40 daqiqa bo‘lishi tavsiya etiladi, sportchining individual holatini hisobga olib yuklama vaqtini shu 3 ta vaqt bo‘yicha belgilash maqsadga muvofiq. Mashg‘ulotlarni yakunlashda e’tibor beriladigan jihatlar. “Dzyudo mashg‘ulotlari juda katta jismoniy kuch sarflashni taqozo etishi mumkin va bo‘shashtiruvchi mashqlarni bajarish tana va ongni normal holatga keltirish uchun o‘zaro zarur hisoblanadi. Ular jadal mashg‘ulotlardan so‘ng kuzatiladigan holsizlanishning namoyon bo‘lishini kamaytiradi. Mashg‘ulot tugashidan oldin bir necha nafas mashqlarini bajarish ham maqsadga muvofiq”.

Xulosa: Paradzyudochilarga yuklamalar va kunlik mashg‘ulotlarda yuklama berishda ularning kasallik yoki nogironlik sababini hisobga olgan holda yuklamalarni taqsimlash. Ularning imkoniyatlaridan kelib chiqib zalda mashg‘ulotni tashkillashtirishda to‘g‘ri yondashish (1-, 2-, 3-rasmlar). Ularni kuchli yuklamalarga majburlamaslik va murakkab xatti-harakatlarni talab qiluvchi mashqlarni talab qilmaslik. Bevosita jismoniy zo‘riqish ruhiy zo‘riqishga olib keladi va buning natijasida bolani sport turidan bezdiradi. Kunlik mashg‘ulotlarning yaxshi tashkil etilishi muvaffaqiyatli mikrotsikllarni yuzaga keltiradi.

References

1. “Adaptiv jismoniy tarbiyada nazorat turlari va sport klassifikatsiyasi” O‘quv uslubiy majmua Chirchiq-2021
2. “Sport pedagogik mahoratini oshirish. Dzyudo” A.J. Tangriyev
3. “Kurash turlari nazariyasi va uslubiyati” N.A. Tastanov Toshkent-2017
4. IBSA rasmiy sayti [https//ibsasport.org]

Digital History: Opportunities and Prospects of Modern Information Technologies in the Study of the History of Lebap Province

Merjen Seydullayeva
Second-Year Undergraduate Student in History, TIIAME National Research University
Tashkent, Uzbekistan
seydullayewamerjen81@gmail.com

DOI: https://doi.org/10.68358/f8hkhs57

Abstract. The article examines the essence, principal components and scholarly significance of digital history for historical research. It discusses the digitization of historical sources, electronic archives and libraries, Big Data analysis, geographic information systems (GIS), cliometrics and public history. The historical and administrative development of the Lebap region, located in the middle course of the Amu Darya, is briefly outlined for the ancient, medieval, Soviet and post-independence periods. The author substantiates the research potential of digital technologies, including source digitization, GIS modelling, automated text analysis and remote sensing, for studying the history of the region.

Keywords: *digital history, Lebap, Amu Darya, Great Silk Road, digitization, GIS, Big Data, text mining, cliometrics, public history, remote sensing*

Raqamli tarix: Lebap viloyati tarixini o'rganishda zamonaviy axborot texnologiyalarining imkoniyatlari va istiqbollari

Annotatsiya. **Maqolada raqamli tarix (digital history) yo'nalishining mazmun-mohiyati, asosiy tarkibiy qismlari va tarix fani uchun ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda tarixiy manbalarni raqamlashtirish, elektron arxiv va kutubxonalar, katta hajmli ma'lumotlar (Big Data) tahlili, geoaxborot tizimlari (GIS), kliometriya hamda tarixni ommalashtirish (Public History) masalalari yoritilgan. Shuningdek, Amudaryoning o'rta oqimida joylashgan Lebap hududining qadimgi, o'rta asrlar, sho'rolar va mustaqillik davridagi tarixiy-ma'muriy shakllanishi qisqacha tavsiflanadi. Muallif raqamli texnologiyalarni (manbalarni raqamlashtirish, GIS-modellashtirish, matnni avtomatik tahlil qilish, masofaviy zondlash) mintaqa tarixini tadqiq etishda qo'llashning ilmiy imkoniyatlarini asoslab beradi.**

Kalit so'zlar: *raqamli tarix, Lebap, Amudaryo, Buyuk Ipak yo'li, raqamlashtirish, GIS, Big Data, matnni qazib olish (text mining), kliometriya, Public History, masofaviy zondlash*

Kirish. XXI asrda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi gumanitar fanlar, jumladan, tarixshunoslikning ham metodologik asoslari va tadqiqot amaliyotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. An’anaviy tarix ilmi bilan zamonaviy raqamli vositalarning uyg‘unlashuvi natijasida shakllangan «raqamli tarix» yo‘nalishi bugungi kunda tarixiy tadqiqotlarning mustaqil va tez rivojlanayotgan sohasiga aylandi (Cohen & Rosenzweig, 2005; Thomas, 2004). Bu yo‘nalish tarixiy manbalarni nafaqat saqlash, balki ularni sifat jihatidan yangi usullar bilan tahlil qilish imkonini ham beradi.

Mazkur yondashuv alohida hududlar tarixini, xususan, Lebap mintaqasi tarixini qayta ko‘rib chiqishda katta ahamiyat kasb etadi. Lebap tarixiga oid qo‘lyozmalar, arxiv hujjatlari va arxeologik hisobotlarni elektron shaklga o‘tkazish ularni tadqiqotchilar uchun masofadan turib ochiq foydalanishga yaroqli qiladi. Shu bois maqolaning **maqsadi** raqamli tarixning nazariy asoslarini ko‘rib chiqish va uning Lebap tarixini o‘rganishdagi amaliy imkoniyatlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot jarayonida tarixiy-qiyosiy, tizimli tahlil va umumlashtirish usullaridan foydalanildi.

1. Raqamli tarix tushunchasi va uning asosiy yo‘nalishlari

Raqamli tarix — kompyuter, internet tarmog‘i va zamonaviy axborot texnologiyalari vositasida o‘tmishni o‘rganish, tadqiq etish, raqamlashtirish va keng jamoatchilikka taqdim etish usuli sifatida ta’riflanadi (Oriens.uz; qarang: Cohen & Rosenzweig, 2005). Xorijiy tadqiqotlarda bu yo‘nalish raqamli gumanitar fanlarning (digital humanities) tarkibiy qismi sifatida qaraladi (Schreibman, Siemens & Unsworth, 2004).

Raqamli tarixning asosiy yo‘nalishlarini quyidagicha tasniflash mumkin:

• o‘tmishni raqamlashtirish** — arxiv hujjatlari, qo‘lyozmalar, fotosuratlar va moddiy madaniyat obyektlarini raqamli shaklga o‘tkazish;

• raqamli arxivlar va kutubxonalar** — ma’lumotlarga masofadan, tez va qulay kirishni ta’minlovchi elektron ma’lumotlar bazalari;

• interaktiv loyihalar** — 3D modellashtirish, virtual muzeylar, gigapiksel tasvirlar va 360 darajali virtual sayrlar yordamida tarixiy voqea va obyektlarni vizual tarzda tiklash.

2. Raqamli tarixning tarix fani uchun ahamiyati

2.1. Katta hajmli ma’lumotlarni (Big Data)

tahlil qilish. An’anaviy usulda tadqiqotchi o‘z faoliyati davomida cheklangan miqdordagi hujjatni o‘rgana olardi. Matnni raqamli tahlil qilish va sun’iy intellekt vositalari millionlab sahifalardan iborat arxiv fondlarini qisqa muddatda qayta ishlash, shaxs va joy nomlarini hamda umumiy tendensiyalarni aniqlash imkonini bermoqda (Graham, Milligan & Weingart, 2016; Moretti, 2013).

2.2. Tarixiy manbalarning saqlanishi va ulardan foydalanish imkoniyatining kengayishi. Qog‘oz va qadimiy qo‘lyozmalar vaqt o‘tishi bilan yemiriladi. Raqamlashtirish noyob manbalarning elektron nusxalarini yaratish orqali ularni kelgusi avlodlar uchun saqlab qolishni ta’minlaydi. Shu bilan birga, dunyoning istalgan nuqtasidagi tadqiqotchi uzoq xorijiy arxivlarga (masalan, London yoki Parij) bormasdan, ular fondlaridagi hujjatlar bilan ishlash imkoniga ega bo‘ladi.

2.3. Tarixiy jarayonlarni vizuallashtirish. Raqamli xaritalar va geoaxborot tizimlari (GIS) ko‘chishlar, harbiy yurishlar va savdo yo‘llarini matn shaklida emas, balki dinamik xaritalarda tahlil qilish imkonini beradi (Knowles, 2002; Gregory & Ell, 2007).

2.4. Yangi tadqiqot usullarining shakllanishi. Kliometriya (tarixni matematik va statistik usullar bilan o‘rganish) hamda tarmoqlar tahlili kabi yo‘nalishlar aynan raqamli texnologiyalar rivoji tufayli yangi bosqichga ko‘tarildi (Gibbs & Owens, 2013).

2.5. Tarixni ommalashtirish (Public History). Raqamli tarix tarixiy bilimlarni tor ilmiy doiradan chiqarib, keng jamoatchilik uchun ochiq qiladi. Virtual muzeylar, 3D rekonstruksiyalar, tarixiy platformalar va interaktiv saytlar yosh avlodning tarixga qiziqishini oshirishga xizmat qiladi (Weller, 2013).

3. Lebap hududining tarixiy-geografik tavsifi

Lebap viloyati (Turkmaniston) mamlakatning sharqiy qismida, Amudaryoning o‘rta oqimi qirg‘oqlarida joylashgan tarixiy va ma’muriy hududdir. «Lebap» atamasi forscha «lab-i ob» (daryo bo‘yi, daryo qirg‘og‘i) birikmasidan kelib chiqqan.

3.1. Qadimgi va o‘rta asrlar davri

Lebap hududi qadimdan Sharq va G‘arbni bog‘lagan Buyuk Ipak yo‘lining muhim strategik tugunlaridan biri bo‘lgan. Mintaqadan o‘tgan karvonlar Amudaryodan kechib o‘tishda aynan shu hududdagi bekat va kechuvlardan foydalangan. Mintaqaning yirik shahar markazi o‘rta asr manbalarida Amul (Omuya) nomi bilan tilga olinadi; u hunarmandchilik, savdo va madaniyat markazi sifatida ma’lum bo‘lgan (Le Strange, 1905; Bartold, 1963). Keyinchalik hudud Buxoro amirligi va qisman Xiva xonligi tarkibida bo‘lgan. Mazkur shahar o‘rnida vujudga kelgan aholi punkti keyingi davrlarda Chorjoy (Chorjuy) nomi bilan mashhur bo‘ldi.

3.2. Sho‘rolar davri va ma’muriy shakllanish

Sovet davrida 1939-yil 20-noyabrda hudud rasman Chorjoy viloyati sifatida tashkil etildi. Viloyat 1963-yilda tugatilib, uning yerlari respublika bo‘ysunuvidagi hududga o‘tkazildi, biroq 1970-yil 14-dekabrda qayta tiklandi (Edgar, 2004).

3.3. Mustaqillik yillari

Turkmaniston mustaqillikka erishgach, 1992-yil may oyida viloyat rasman Lebap viloyati deb qayta nomlandi. Viloyat markazi Chorjoy shahri 1992–1999-yillarda Charjev (Chardjou) deb yuritilgan; 1999-yildan boshlab esa unga hozirgi Turkmenobod (Türkmenabat) nomi berildi.

3.4. Tarixiy va madaniy yodgorliklar

Lebap hududida uzoq o‘tmishdan guvohlik beruvchi ko‘plab yodgorliklar saqlanib qolgan:

• Dayahotin (Doya xotin) karvonsaroyi** — Ipak yo‘li yo‘nalishidagi yirik o‘rta asr karvon bekati, mintaqa me’morchiligining noyob namunasi;

• Ostonobobo maqbarasi** — mahalliy aholi va ziyoratchilar tashrif buyuradigan qadimiy me’moriy majmua;

• Sultonniyozbek qal’asi** — Amudaryo bo‘yida joylashgan, mudofaa va kuzatuv vazifasini o‘tagan istehkom;

• Ko‘hitang (Koytendag) «Dinozavrlar platosi»** — qadimgi dinozavrlarning toshga aylangan yuzlab izlari saqlangan noyob paleontologik hudud.

4. Raqamli tarix vositalarining Lebap tarixini o‘rganishdagi ahamiyati

Raqamli tarix Lebap tarixini tadqiq etishda yangi imkoniyatlar ochib, an’anaviy manbashunoslikni zamonaviy axborot texnologiyalari bilan uyg‘unlashtiradi. Hududning boy moddiy va nomoddiy madaniy merosi buni alohida dolzarb qiladi. Uning asosiy jihatlari quyidagilardan iborat.

4.1. Manbalarni raqamlashtirish va saqlash. Lebap tarixiga oid arxiv hujjatlari, qadimiy qo‘lyozmalar va arxeologik topilmalar vaqt o‘tishi bilan eskirishi yoki shikastlanishi mumkin. Raqamlashtirish texnologiyalari noyob qo‘lyozma va hujjatlarning elektron nusxalarini (raqamli arxivini) yaratish, ularni metama’lumotlar bilan ta’minlash va tadqiqotchilar uchun ochiq qilish imkonini beradi.

4.2. GIS va tarixiy kartografiya. GIS — raqamli tarixning eng samarali vositalaridan biridir. Lebap hududining qadimgi va o‘rta asrlardagi holatini o‘rganishda u Amudaryo o‘zanining vaqt davomida o‘zgarishini hamda bu o‘zgarishlarning aholi joylashuvi, dehqonchilik va madaniyatga ta’sirini vizual modellashtirish

imkonini beradi (Gregory & Ell, 2007).

4.3. Katta hajmli ma’lumotlar tahlili. Lebap tarixiga oid ma’lumotlar nafaqat mahalliy arxivlarda, balki O‘zbekiston, Turkmaniston, Rossiya, Eron va Buyuk Britaniya arxivlarida ham tarqoq holda saqlanadi. Matnni kompyuter yordamida avtomatik tahlil qilish (text mining) tarixiy shaxslar, joy nomlari (toponimlar) va iqtisodiy aloqalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni qisqa vaqt ichida aniqlashga yordam beradi (Graham, Milligan & Weingart, 2016).

4.4. Arxeologik tadqiqotlarda yangi bosqich. Lebap hududidagi ko‘plab qadimgi manzilgohlar hali to‘liq qazib o‘rganilmagan. Sun’iy yo‘ldosh va dron tasvirlari yer ostida qolgan qadimiy inshootlar, sug‘orish tarmoqlari va boshqa obyektlar izlarini aniqlashni osonlashtiradi (Parcak, 2009). Bu qazish ishlarini taxminiy emas, balki aniq nuqtalarda, ilmiy asoslangan holda olib borish imkonini beradi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari raqamli tarix zamonaviy tarixshunoslikda manbalarni saqlash, ularga ochiq kirishni ta’minlash va tahlil usullarini yangilashda muhim vosita ekanini ko‘rsatadi. Lebap hududi misolida bu yo‘nalishning quyidagi afzalliklari aniqlandi: (1) noyob manbalarning elektron arxivini yaratish; (2) GIS yordamida Amudaryo o‘zani va aholi joylashuvi dinamikasini modellashtirish; (3) turli mamlakatlar arxivlaridagi tarqoq ma’lumotlarni yagona tahlil muhitida birlashtirish; (4) masofaviy zondlash vositasida arxeologik tadqiqotlar samaradorligini oshirish. Kelgusida Lebap tarixiga oid raqamli ma’lumotlar bazasi va interaktiv tarixiy xaritalar platformasini yaratish maqsadga muvofiq.

References

1. Bartold V. V. Turkestan v epokhu mongol'skogo nashestviya // Sochineniya. T. 1. — Moskva: Izd-vo vostochnoy literatury, 1963. (Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия.)
2. Cohen D. J., Rosenzweig R. Digital History: A Guide to Gathering, Preserving, and Presenting the Past on the Web. — Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005.
3. Edgar A. L. Tribal Nation: The Making of Soviet Turkmenistan. — Princeton: Princeton University Press, 2004.
4. Gibbs F. W., Owens T. The Hermeneutics of Data and Historical Writing // Writing History in the Digital Age / Ed. by K. Nawrotzki, J. Dougherty. — Ann Arbor: University of Michigan Press, 2013.
5. Graham S., Milligan I., Weingart S. Exploring Big Historical Data: The Historian's Macroscope. — London: Imperial College Press, 2016.
6. Gregory I. N., Ell P. S. Historical GIS: Technologies, Methodologies and Scholarship. — Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
7. Knowles A. K. (Ed.). Past Time, Past Place: GIS for History. — Redlands: ESRI Press, 2002.
8. Le Strange G. The Lands of the Eastern Caliphate. — Cambridge: Cambridge University Press, 1905.
9. Moretti F. Distant Reading. — London: Verso, 2013.
10. Parcak S. H. Satellite Remote Sensing for Archaeology. — London: Routledge, 2009.
11. Schreibman S., Siemens R., Unsworth J. (Eds.). A Companion to Digital Humanities. — Oxford: Blackwell, 2004.
12. Thomas W. G. Computing and the Historical Imagination // A Companion to Digital Humanities / Ed. by S. Schreibman, R. Siemens, J. Unsworth. — Oxford: Blackwell, 2004. — P. 56–68.
13. Weller T. (Ed.). History in the Digital Age. — London: Routledge, 2013.
14. Oriens.uz — «Raqamli tarix» tushunchasiga oid elektron manba (original matnda keltirilgan; kirish sanasi va aniq havolani qo'shing).

The Role of Amir Timur's Spiritual Mentors in Establishing and Governing a Just State: The Case of Mir Sayyid Baraka

Safarov Abdulbosid
First-Year Master's Student at Andijan State University named after Zahiriddin Muhammad Babur
Andijan, Uzbekistan
ORCID: 0009-0002-0188-4154

DOI: https://doi.org/10.68358/f7vfje36

Abstract: *The relationship between Amir Temur and his mentor Mir Sayyid Baraka had a profound impact on the political, spiritual, and cultural development of Central Asia in the 14th-15th centuries. Sayyid Baraka's teachings shaped Amir Temur's governance style, ethical values, and patronage of culture.*

Keywords: *Amir Amir Temur, Mir Sayyid Baraka, mentorship, spiritual guidance, Timurid Empire, cultural renaissance*

Amir Temur pirlarini adolatli davlat qurilishi va boshqaruvidagi o'rni: Mir Sayyid Baraka misolida

Annotatsiya: *Amir Temur va uning murabbiyi Mir Sayyid Baraka o'rtasidagi munosabat markaziy Osiyoda XIV-XV asrlarda siyosiy, ruhiy va madaniy rivojlanishga chuqur ta'sir ko'rsatgan. Sayyid Barakaning ta'limoti Amir Temurning boshqaruv uslubi, axloqiy qadriyatlari va madaniy homiylik faoliyatini shakllantirgan.*

Kalit so'zlar: *Amir Amir Temur, Mir Sayyid Baraka, murabbiylik, ruhiy yo'riqnoma, Amir Temuriylar imperiyasi, madaniy uyg'onish*

Insoniyat tarixida buyuk davlatlar, qudratli saltanatlar va ularning asoschilarini o'rganishda faqat harbiy yoki siyosiy jihatlar emas, balki ma'naviy-ruhiy manbalarni ham tahlil etish zarurdir. Ayniqsa, Amir Temur shaxsiyati bu borada o'ziga xos o'ringa ega. Uning davlat boshqaruvi, adolat tamoyillari va strategik qarashlarida sufiylik ta'siri, pir-murshidlar bilan aloqalari markaziy o'rin tutadi. "Pirsiz kirma jangohga hech dam, Iskandari zamon bo'lsang ham" degan hikmatli so'zlar Sohibqiron hayot falsafasining mohiyatini ifoda etadi: u har bir siyosiy va harbiy harakatni ruhiy tayyorgarlik, ma'naviy poklanish va pirlar duosiga tayanish orqali amalga oshirgan.

Amir Temurning hayoti va faoliyati ota-onasi, xususan, onasi **Takina xotun va otasi amir Tarag'oyning diniy tarbiyasi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan.1** Tarag'oybek o'z davrining obro'li beklaridan biri sifatida nafaqat siyosiy, balki diniy-axloqiy muhitda ham faol ishtirok etgan, ulamo va solihlar majlisida qatnashgan, ayniqsa Shayx Shamsiddin Kulolni o'zining pir-murshidi sifatida ehtirom qilgan. Shu asosda shakllangan ma'naviy muhit yosh Amir Temurning tafakkuri, e'tiqodi va hayot falsafasiga chuqur ta'sir ko'rsatgan.

Manbalarda Amir Temurning bir necha pirlar bilan aloqalari tilga olinadi. Ularni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin: birinchisi - tarixiy va ruhoniy jihatdan ulug' zotlar, masalan, Xoja Ahmad Yassaviy, Shayx Safiuddin Ardabiliy, Shayx Burhoniddin Sog'arjiy kabi allomalar; ikkinchisi esa, bevosita Sohibqiron zamondoshlari bo'lgan Shayx Shamsiddin Kulol, Shayx Zayniddin Toybodiy va Mirsaid Sayyid Baraka kabi pirlar.2 Aynan Mirsaid Sayyid Baraka bilan Sohibqironning munosabatlari Temuriylar davrida diniy rahnamolik va davlat boshqaruvi o'rtasidagi uyg'unlikning yorqin namunasi bo'lib xizmat qiladi.

Amir Temur va uning ustozi Mir Sayyid Baraka o'rtasidagi munosabatlar Markaziy Osiyo tarixida XIV asr oxirlarida siyosiy va madaniy manzaraga chuqur ta'sir ko'rsatgan muhim hamkorlik hisoblanadi. Amir Temur kuchli zabt etuvchi sifatida paydo bo'lib, Temuriylar imperiyasini tashkil qilgan bo'lsa, Sayyid Baraka esa nufuzli islom olimi va ruhiy maslahatchi sifatida Amir Temurning boshqaruv falsafasi va axloqiy tamoyillarini shakllantirishda muhim rol o'ynagan.3 Ularning aloqasi harbiy intilish va ruhiy yo'riqnoma o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni namoyon qilib, yetakchilikda murabbiylikning ahamiyatini ko'rsatadi.

Amir Temurning kuchli davlat qurish davri Mo'g'ul imperiyasining parchalanish davriga to'g'ri kelgan bo'lib, Sayyid Baraka ta'limotlari Amir Temurning boshqaruv yondashuvini shakllantirishda muhim bo'lgan, unda islomiy tamoyillarni Markaziy osiyolik an'anaviy amaliyotlar bilan uyg'unlashtirishga e'tibor qaratilgan. Ushbu uyg'unlashuv Amir Temurning hokimiyatini qonuniylashtiribgina qolmay, balki uning poytaxti Samarqandda madaniy uyg'onish davrini ham rag'batlantirgan, shahar islom ilmi va fors san'ati markaziga aylangan. Ushbu hamkorlik yangicha boshqaruv uslubi, me'moriy

ulug‘vorlik va san’atning gullab-yashnashiga zamin yaratib, Temuriylar Uyg‘onishi deb ataladigan inqilobiy davrni boshlab bergan.

Ularning munosabatlari shaxsiy jihatdan ham chuqur hurmatga asoslangan. Amir Temur Sayyid Barakani ruhiy yo‘lboshchi va murabbiy sifatida ko‘rib, tez-tez uning maslahatiga murojaat qilgan va Sayyid Barakaning islomiy qadriyatlarga sodiq yetakchi sifatidagi shaxsiyatiga ta’sirini e’tirof etgan. Amir Temurning vafotidan keyin Sayyid Baraka oyog‘i ostida dafn etilishni istashi, Sayyid Barakaning unga bo‘lgan chuqur ta’sirini ko‘rsatadi. **1403-yilda Sayyid Baraka vafotidan so‘ng, Amir Temur ustozi xotirasini ulug‘lash maqsadida maqbara bunyod etib,** Sayyid Barakaning o‘z hayoti va hukmronligida poydevor sifatida qolishini ta’minlagan.4

Ularning munosabatlari ko‘pincha madaniy va siyosiy rivojlanishga qo‘shgan hissasi bilan e’zozlanadi, shuningdek, zabt va markazlashuv davrida boshqaruv murakkabliklarini ham ochib beradi. Ruhiy va siyosiy hokimiyatning birlashuvi qonuniylik va axloqiy yetakchilik masalalarini keltirib chiqargan bo‘lib, bu mavzular Markaziy Osiyo tarixida hokimiyat dinamikasini tushunishda olimlar tomonidan hali ham o‘rganilmoqda. Umuman olganda, Amir Temur va Mir Sayyid Baraka o‘rtasidagi hamkorlik, murabbiylikning yetakchilar va ularning imperiyalari rivojiga qanday o‘zgartirish kiritishi mumkinligini namoyon etadi.

Mir Sayyid Baraka Amir Temurning yoshligida muhim shaxs bo‘lib, kelajakdagi zabt etuvchining ruhiy va ma’naviy rivojlanishiga chuqur ta’sir ko‘rsatgan.5 U murabbiy sifatida muhim rol o‘ynagan, diniy bilimlarni yetkazib bergan va Amir Temurning shakllanish davrida yo‘naltirgan. Sayyid Baraka orqali Amir Temur islomiy ilm bilan tanishganligi, uning yetakchilik uslubi va Markaziy Osiyoda hokimiyatga ko‘tarilishdagi intilishlarini shakllantirishga yordam bergan.

Mir Sayyid Barakaning erta hayoti nisbatan noaniq, lekin u mintaqaning nufuzli diniy olimi va ta’lim sohasida muhim shaxs sifatida tanilgan. Uning ta’limoti islomiy tamoyillarni chuqur tushunishga asoslangan bo‘lib, u Amir Temurni boshqaruv, axloq va ruhiy masalalarda o‘rgatgan. Ushbu murabbiylik Amir Temurning rivojlanishida muhim bo‘lgan, chunki Sayyid Baraka unga nafaqat diniy, balki amaliy yo‘riqnomalarni ham bergan va bu Amir Temurning keyingi siyosiy qarorlari va harakatlarining poydevorini tashkil qilgan.

Sayyid Baraka va boshqa nufuzli olimlar Amir Temurni islomiy ilmning boy merosi bilan tanishtirgan, jumladan, Xoja Ahmad Yassaviy kabi mashhur olimlarning asarlari bilan. Ushbu ta’limotlar Amir Temurda islom madaniyatiga hurmat va boshqaruvda diniy qonuniylikning ahamiyatiga ishonchni shakllantirgan. Natijada, Amir Temur o‘z yurishlarini diniy kontekstda asoslash uchun ko‘pincha islomiy ramz va tilni ishlatgan, o‘zini “Islom qilichi” deb atab, harbiy kampaniyalarini diniy yo‘nalishda izohlashga intilgan.

Mir Sayyid Barakaning Amir Temurga ta’siri shaxsiy munosabatlar bilan cheklanmagan. Sayyid Barakaning huquqiy risolalarga va axloqiy boshqaruvga qo‘shgan hissasi Amir Temurning hukmronlik siyosati uchun asos bo‘lib, uning qarorlari va siyosatiga butun hukmronligi davomida ta’sir ko‘rsatgan. Amir Temurning Sayyid Barakaga bo‘lgan chuqur hurmatini olim vafotidan so‘ng uning sharafiga maqbara qurishi ko‘rsatgan, bu Sayyid Barakaning yosh yetakchi hayoti va intilishlariga qoldirgan uzoq davom etgan ta’sirini namoyon etadi.

Amir Temur, Markaziy Osiyoning mashhur zabt etuvchisi va Temuriylar imperiyasining asoschisi, ruhiy murabbiyi Mir Sayyid Baraka bilan chuqur va hurmatga asoslangan munosabatlarga ega bo‘lgan. Ushbu aloqani chuqur o‘zaro hurmat va sezilarli ruhiy yo‘riqnoma belgilagan bo‘lib, Amir Temurning hayoti va hukmronligida muhim rol o‘ynagan.

Termiz sayyidlaridan chiqqan Mir Sayyid Baraka nafaqat Amir Temurning murabbiyi, balki uning ma’naviy Amir Tarag‘ayning ruhiy maslahatchisi ham bo‘lgan.6 Amir Temur va Sayyid Baraka o‘rtasidagi bog‘liqlik shunchalik chuqur bo‘lganki, Amir Temur vafotidan so‘ng Sayyid Baraka oyog‘i ostida dafn etilishni istagan, bu esa murabbiyiga bo‘lgan yuqori hurmatini ko‘rsatadi. Sayyid Barakaning ta’siri shaxsiy murabbiylik bilan cheklanmagan; u keng qamrovli bilim va donoligi bilan mashhur bo‘lgan, arab va fors tillarida ko‘plab maktub va risolalar yozgan hamda ko‘plab insonlarga, jumladan Amir Temurga ruhiy yo‘riqnoma bergan.

Sayyid Barakaning Sayyid Barakasi Amir Temurning hokimiyatga ko‘tarilishida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Tarixiy manbalarga ko‘ra, u Amir Temurning kelajakdagi podshoh sifatidagi taqdirini bashorat qilgan va uning harakatlarida ruhiy qo‘llab-quvvatlash bergan. Ushbu bashoratli rol Amir Temur uchun juda muhim bo‘lgan, chunki u harbiy yurishlari va davlat boshqaruvida ishonch va ilohiy tasdiqni ta’minlagan. Amir Temurning Sayyid Barakaga bo‘lgan hurmati uning vasiyatida ham ko‘rinib turibdi: u o‘z jasadini sevimli murabbiyi oyog‘i ostiga qo‘yishni buyurgan, bu esa hatto o‘limda ham ularning uzluksiz bog‘liqligini bildiradi.

1403-yilda Mir Sayyid Baraka vafotidan so‘ng, Amir Temur uni hurmat qilish maqsadida jasadini Samarqandga olib kelgan va dafn etish uchun maqbara bunyod etgan, shunday qilib Sayyid

Barakaning Amir Temur hayotidagi muhim shaxs sifatidagi merosini mustahkamlagan. Amir Temurning o‘zi qurdirgan maqbara Sayyid Barakaning maqbarasi yonida joylashgan bo‘lib, bu ikki shaxsning bog‘liq taqdirini va Sayyid Barakaning murabbiylik ta’sirining Amir Temur merosiga uzoq davom etgan ta’sirini ko‘rsatadi.

Amir Temur va uning ustozi Mir Sayyid Baraka o‘rtasidagi munosabat Amir Temurning shaxsiy va siyosiy hayotiga chuqur ta’sir ko‘rsatgan, uning boshqaruv va ruhiy yondashuvini shakllantirgan. Ushbu bog‘liqlik “nozik o‘zaro hurmat pardasi” bilan tavsiflangan bo‘lib, Amir Temurning qadriyatlari va yetakchilik uslubini rivojlantirishda muhim bo‘lgan. Ruhiy murabbiy sifatida Sayyid Baraka nafaqat diniy yo‘riqnoma bergan, balki Amir Temurning adolat va axloqiy yetakchilikka oid qarashlariga ham ta’sir qilgan, shariat qonunlari va maslahatchilar kengashi muhimligini boshqaruvda mustahkamlashga yordam bergan.

Mir Sayyid Barakaning ta’limoti Amir Temurning islomiy tamoyillarga sodiq yetakchi sifatidagi shaxsiyatini shakllantirishga yordam bergan. U yetakchilikda axloqiy harakat va hurmat hamda obro‘ni saqlash zarurligini ta’kidlagan, bu esa beqarorlik va tartibsizlik davrida muhim bo‘lgan. Ushbu munosabat Amir Temurni yangilanish va islohot yo‘lini tanlashga ilhomlantirgan, bu yo‘l avvalgi yetakchilar, masalan, Ubaydullohxon va Ahmad Donish kabi o‘z davrining mujaddidlari yoki yangilovchilari tomonidan bosib o‘tgan yo‘lga o‘xshash bo‘lgan.

Sayyid Barakaning ta’siri ruhiy ta’lim bilan cheklanmay, Amir Temurning hukmronligida amaliy natijalarga, xususan me’moriy va madaniy sohalarga ham ta’sir qilgan. Amir Temurning buyuk masjidlar, madrasalar va boshqa yirik inshootlarni qurish loyihalari, uning madaniy boy va barqaror jamiyat yaratishga bo‘lgan sodiqligini aks ettirgan. Amir Temur davrida Samarqandda musiqiy hayot va madaniy faoliyatning gullab-yashnashi qisman uning homiyligi va Sayyid Barakaning ta’limoti bilan targ‘ib qilingan barqarorlikka bog‘langan bo‘lib, bu badiiy ifoda va jamoaviy tadbirlarni rag‘batlantirgan.

Xulosa: Amir Temur va Mir Sayyid Baraka o‘rtasidagi munosabatning uzoq muddatli merosi Markaziy Osiyoning ijtimoiy-siyosiy manzarasida ko‘rinadi. Sayyid Barakaning murabbiyligi Amir Temurning boshqaruvini shakllantiribgina qolmay, balki mintaqada uzoq muddatli madaniy uyg‘onishni ham rag‘batlantirgan. Amir Temurning Samarqand musiqiy madaniyatiga turli etnik an’analarni kiritishga bo‘lgan sa’y-harakatlari, uning ustozidan olgan inklyuziv va hurmatga asoslangan tamoyillarining namunasidir. Siyosiy va ruhiy sohalar o‘rtasidagi ushbu hamkorlik Amir Temur imperiyasining muvaffaqiyatini ta’minlagan va Markaziy Osiyo tarixida yetakchilik va murabbiylik dinamikasini o‘rganishda muhim nuqtai nazar bo‘lib qolmoqda.

References

1. Ali, Muhammad. Amir Temur solnomasi. Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2008, 5-bet.
2. Davron, Xurshid. “Amir Amir Temur pirlari.” Tafakkur, no. 1 (1994).
3. Allamuratov, Anvar. “Amir Temur's State and It’s Department.” Indonesian Journal of Public Administration Review 2, no. 1 (October 2024): 8. DOI:10.47134/par.v2i1.3244.
4. Muminov, A., Babadzhanov, B., & Pollock, S. (2001). Amîr Temur and Sayyid Baraka. Central Asiatic Journal, 45(1), 28-62.
5. Содиқов, Ҳ. Амир Темур салтанатида хавфсизлик хизмати: (тарихий бадиалар) [3 қисмли]. Тошкент: «ART FLEX», 2010-, 48-бет.
6. O‘RNI, RIVOJLANISHIDA TUTGAN. «AMIR TEMURNING MOVAROUNNAHR MADANIY-MA’RIFIY.» O ‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI JAMOAT XAVFSIZLIGI UNIVERSITETI IJTIMOIY-GUMANITAR FANLAR KAFEDRASI SOHIBQIRON AMIR TEMUR TAVALLUDINING 688 YILLIGIGA BAG ‘ISHLANGAN (2024): 130.
7. Хамидова, Мухаббат. Temuriylar davrining Movarounnahrdagi me’moriy yodgorliklari tarixi. Тошкент: «Evrika Nashriyot-Matbaa Uyi», 2024, 65-бет.

The Jadid Movement and the National Awakening in Turkestan (Late 19th – Early 20th Centuries)

Maksadov Allanur

DOI: https://doi.org/10.68358/09m7fg43

Abstract. *This article examines the historical roots, social foundations and principal directions of Jadidism, the reformist movement that took shape in Russian Turkestan in the late nineteenth and early twentieth centuries. It explores how the movement manifested itself in education, the press, literature, theatre and political activity under Russian colonial rule. The study employs historicist, comparative-analytical and problem-chronological approaches. The activity of the Jadids is interpreted not merely as a cultural and educational current but as a complex socio-political phenomenon that contributed to the emergence of national consciousness in the region. The article also considers the experience of the Turkestan Autonomy of 1917 and the consequences of Soviet repression directed against the Jadids.*

Keywords: *Jadidism, new-method school, Turkestan, national awakening, enlightenment, press, Mahmudkhoja Behbudi, Turkestan Autonomy, colonialism, repression*

Jadidchilik harakati va turkiston milliy uyg‘onishi (XIX asr oxiri – XX asr boshlari)

Annotatsiya. *Mazkur maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasida shakllangan jadidchilik harakatining tarixiy ildizlari, ijtimoiy asoslari va asosiy yo‘nalishlari tahlil qilinadi. Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi sharoitida vujudga kelgan ushbu islohotchilik oqimining ta'lim, matbuot, adabiyot, teatr va siyosiy faoliyat sohalaridagi ko‘rinishlari yoritiladi. Tadqiqotda tarixiylik, qiyosiy-tahliliy va muammoviy-xronologik yondashuvlardan foydalanildi. Jadidlar faoliyati faqat madaniy-ma'rifiy harakat sifatida emas, balki o‘lkada millat tushunchasining shakllanishiga xizmat qilgan murakkab ijtimoiy-siyosiy hodisa sifatida baholanadi. Maqolada shuningdek, 1917 yildagi Turkiston muxtoriyati tajribasi va sovet davrida jadidlarga nisbatan olib borilgan qatag‘on siyosatining oqibatlari ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *jadidchilik, usuli jadid, Turkiston, milliy uyg‘onish, ma'rifat, matbuot, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Turkiston muxtoriyati, mustamlakachilik, qatag‘on*

Kirish. XIX asrning ikkinchi yarmi Markaziy Osiyo tarixida chuqur o‘zgarishlar davri bo‘ldi. 1865-yilda Toshkentning bosib olinishi, 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi, so‘ngra Qo‘qon xonligining tugatilishi (1876) hamda Buxoro amirligi (1868) va Xiva xonligining (1873) Rossiyaga qaram holatga tushishi mintaqaning siyosiy xaritasini tubdan o‘zgartirdi. Yangi sharoitda mahalliy aholi o‘z oldida bir vaqtning o‘zida ikki muammoni his qila boshladi: mustamlaka tuzumi bilan yuzma-yuz kelish va jamiyatning ichki sustligini yengish zaruriyati.

Ana shu muhitda jadidchilik (arabcha jadid* – «yangi») harakati vujudga keldi. Uning tarafdorlari an’anaviy ta’lim tizimini isloh qilish, dunyoviy bilimlarni o‘qitish, matbuot va teatrni rivojlantirish, ayollar va yoshlar tarbiyasiga e’tibor berish orqali xalqni zamonaviy taraqqiyot yo‘liga chiqarishni maqsad qildilar. Harakat nomi «usuli jadid» (yangi usul) maktablaridan kelib chiqqan bo‘lib, bu maktablar dastlab Qrim tatarlari ziyolisi Ismoilbek Gasprinskiy (Ismail Gasprinski) tomonidan joriy etilgan tovush usuliga asoslangan edi.

Jadidchilik mavzusi uzoq vaqt sovet tarixshunosligida «burjua-millatchilik» harakati sifatida baholanib, o‘rganishdan chetlashtirildi. Mustaqillik yillarida esa bu masala yangi ilmiy asosda tadqiq etila boshladi. Xorijiy tarixshunoslikda ham A. Xolid, E. Allvort, E. Karrer d’Anko kabi tadqiqotchilar mazkur harakatning Markaziy Osiyo tarixidagi o‘rnini chuqur tahlil qilganlar.

Tadqiqotning maqsadi – jadidchilik harakatining paydo bo‘lish sabablari, asosiy yo‘nalishlari va tarixiy ahamiyatini yaxlit tizimda yoritishdir. Shu maqsadga erishish uchun quyidagi** vazifalar belgilandi: (1) harakatning tarixiy-ijtimoiy shart-sharoitlarini aniqlash; (2) ta’lim, matbuot va san’at sohalaridagi faoliyatni tahlil qilish; (3) jadidlarning siyosiy tajribasini baholash; (4) harakat taqdirini sovet davri kontekstida ko‘rib chiqish.

Metodologiya va manbalar

Tadqiqotda tarixiylik, xolislik, qiyosiy-tahliliy va muammoviy-xronologik tamoyillardan foydalanildi. Manbalar bazasini jadid ziyolilarining o‘z asarlari (Behbudiyning «Padarkush» dramasi, Fitratning publitsistik va badiiy asarlari), davriy matbuot materiallari hamda ushbu mavzuga bag‘ishlangan zamonaviy ilmiy tadqiqotlar tashkil etadi. Tahlil jarayonida jadidchilikni yagona, bir xil harakat sifatida emas, balki turli qarashlar, avlodlar va yo‘nalishlarni

birlashtirgan ko‘p qirrali oqim sifatida ko‘rish tamoyiliga amal qilindi.

1. Jadidchilikning paydo bo‘lishi: tarixiy va ijtimoiy shart-sharoitlar

Jadidchilikning shakllanishiga bir nechta omil ta’sir ko‘rsatdi.

Birinchidan, mustamlaka siyosati. Rossiya ma’muriyati o‘lkani boshqarishda mahalliy diniy va ijtimoiy institutlarni saqlab qolishga intilgan bo‘lsa-da, iqtisodiy jihatdan Turkistonni xomashyo – ayniqsa paxta – yetkazib beruvchi mintaqaga aylantirdi. Temir yo‘llarning qurilishi (Zakaspiy temir yo‘li, keyinchalik Toshkent yo‘nalishi) savdo aloqalarini kuchaytirdi, shaharlarda yangi ijtimoiy qatlamlar – savdogarlar, kasb egalari, yangi turdagi ziyolilar paydo bo‘ldi.

Ikkinchidan, an’anaviy ta’lim tizimidagi inqiroz. Eski maktab va madrasalarda o‘qitish asosan yodlashga asoslangan bo‘lib, dunyoviy fanlar o‘qitilmas edi. Bu holat jamiyat ehtiyojlaridan orqada qolayotganini ilg‘agan ziyolilar orasida islohot g‘oyasini kuchaytirdi.

Uchinchidan, tashqi ta’sirlar. Qrim, Kavkaz va Volga bo‘yi musulmonlari orasida paydo bo‘lgan islohotchilik tajribasi, Usmonli imperiyasi va Misrdagi yangilanish harakatlari Turkiston ziyolilari uchun namuna bo‘ldi. Gasprinskiyning «Tarjumon» gazetasi («Tilda, fikrda, ishda birlik» shiori bilan) turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan edi.

To‘rtinchidan, ichki ma’rifatparvarlik an’anasi. buxorolik Ahmad Donishning (1827–1897) «Navodir ul-vaqoe» asarida ifodalangan tanqidiy qarashlar jadidlardan oldingi islohotchilik fikrining muhim namunasi sifatida baholanadi. Shuningdek, Zokirjon Furqat, Muqimiy kabi shoirlar ijodida zamon muammolariga munosabat ifodalangan.

2. Usuli jadid maktablari: ta’lim islohoti

Jadidlar faoliyatining markazida ta’lim masalasi turdi. Ularning fikricha, xalqning ijtimoiy-iqtisodiy qoloqligi, avvalo, savodsizlik va zamonaviy bilimlardan bebahralik bilan bog‘liq edi. Shu bois «usuli jadid» maktablari ochila boshladi.

Turkistonda bunday maktablar XIX asr oxiridan boshlab paydo bo‘ldi, XX asr boshlarida esa ularning soni va ta’siri ortdi. Toshkentda Munavvar qori Abdurashidxonov 1901-yilda ochgan maktab bu boradagi eng mashhur tajribalardan biri hisoblanadi. U «Adibi avval» (1907) kabi darsliklar yaratib, o‘quv jarayonini tizimlashtirishga harakat qildi. Samarqandda Mahmudxo‘ja Behbudiy, Buxoroda Abdurauf Fitrat va Sadriddin Ayniy atrofidagi ziyolilar, Farg‘ona vodiysida esa Abdulqodir Shakuriy kabi ma’rifatparvarlar bu yo‘nalishni qo‘llab-quvvatladilar.

Usuli jadid maktabining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat edi:

• harf o‘rgatishda tovush usulidan foydalanish va savod chiqarish muddatini qisqartirish;

• o‘quvchilarni sinflarga bo‘lib, dars jadvali asosida o‘qitish;

• diniy bilimlar bilan birga hisob, geografiya, tarix, tabiatshunoslik kabi dunyoviy fanlarni kiritish;

• ona tili va adabiyotga alohida e’tibor berish;

• darslik va o‘quv qo‘llanmalarni mahalliy tillarda yaratish.

Jadid maktablari ko‘p hollarda konservativ ruhoniylar tomonidan qattiq qarshilikka uchradi. Ular yangi usulni diniy an’analarga xavf deb talqin qildilar. Biroq jadidlar o‘z faoliyatini islom qadriyatlariga zid emas, aksincha, dinni zamon talablariga hamohang tushunishga qaratilgan deb asosladilar. Bu jihat jadidchilikni sof dunyoviy yoki dinga qarshi harakat sifatida talqin qilishning noto‘g‘ri ekanini ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, jadidlar yoshlarni chet elda o‘qitish masalasini ham ilgari surdilar. Buxorodagi «Tarbiyai atfol» jamiyati kabi tashkilotlar iqtidorli yoshlarni Turkiya va Germaniyaga o‘qishga yuborish bilan shug‘ullandi. Bu tajriba yangi avlod ziyolilarining shakllanishiga xizmat qildi.

3. Matbuot, adabiyot va teatr: jamoatchilik fikrini shakllantirish

Jadidlar uchun matbuot xalqni ma’rifatlashtirishning samarali vositasi edi. Turkistonda birinchi rasmiy gazeta – «Turkiston viloyatining gazeti» 1870-yildan chiqa boshlagan bo‘lsa-da, u asosan mustamlaka ma’muriyatining nashri edi. XX asr boshlarida esa mahalliy tillarda mustaqil nashrlar paydo bo‘ldi: «Taraqqiy» va «Xurshid» (1906, Toshkent), «Sadoyi Turkiston» va «Sadoyi Farg‘ona» (1914), Behbudiy tomonidan Samarqandda nashr etilgan «Samarqand» gazetasi va «Oyna» jurnali (1913–1915) shular jumlasidandir.

«Oyna» jurnali o‘z sahifalarida ta’lim, ijtimoiy hayot, tarix va xalqaro voqealar to‘g‘risida maqolalar e’lon qilib, o‘quvchini dunyo bilan tanishtirdi. Jurnalning nomining o‘zi ham ramziy ma’noga ega: u xalqqa o‘z holatini ko‘rsatuvchi «ko‘zgu» vazifasini bajarishi kerak edi.

Adabiyotda jadidlar yangi mavzu va janrlarni olib kirdilar. Behbudiyning «Padarkush» dramasi (1911) o‘zbek dramaturgiyasining dastlabki namunalaridan biri bo‘lib, savodsizlik va tarbiyasizlikning fojiali oqibatlarini ko‘rsatadi. Asar 1914-yilda Samarqandda sahnalashtirilgan va o‘zbek milliy teatrining shakllanishida muhim voqea sifatida e’tirof etiladi. Abdurauf Fitratning «Munozara» (1911), «Bayonoti sayyohi hindi» (1911) asarlari, Abdulla Avloniyning «Turkiy guliston yoxud axloq» (1913) risolasi, Hamza

Hakimzoda Niyoziyning dramalari, Cho‘lponning she’riyati, Abdulla Qodiriyning «O‘tkan kunlar» romani (1920-yillar) jadid adabiyotining boy ko‘lamini namoyon etadi.

Bu asarlarning umumiy xususiyati shundaki, ularda shaxs, vatan va millat tushunchalari yangi mazmun kasb etdi. Jadid adabiyoti o‘quvchida tanqidiy fikrlash, o‘zlikni anglash va umumiy taqdir hissini uyg‘otishga qaratilgan edi.

4. Jadidlarning siyosiy faoliyati va Turkiston muxtoriyati

XX asr boshlarida jadidlar faoliyati asta-sekin siyosiy tus ola boshladi. 1905–1907-yillardagi Rossiya inqilobi, 1906-yilda Davlat dumasining ochilishi mahalliy ziyolilarni siyosiy ishtirok masalasi bilan yuzlashtirdi. Turkistonlik vakillar Dumada o‘lka manfaatlarini himoya qilishga urindilar, biroq mustamlaka ma’muriyati va markaziy hokimiyatning siyosati bu imkoniyatlarni cheklab qo‘ydi. 1916-yildagi o‘lka bo‘ylab yuz bergan qo‘zg‘olon – mardikorlikka olish to‘g‘risidagi farmon sabab bo‘lgan – esa mahalliy aholining ahvoli keskinlashganini ko‘rsatdi.

1917-yil fevral inqilobidan so‘ng jadidlar siyosiy maydonda faollashdilar. «Shuroi Islomiya» va «Ulamo» kabi tashkilotlar tuzildi, ular orasida ma’rifatparvarlar va an’anaviy ruhoniylar o‘rtasida qarashlar farqi yaqqol sezildi. 1917-yil noyabr oxirida Qo‘qonda bo‘lib o‘tgan Turkiston o‘lkasining to‘rtinchi favqulodda qurultoyida **Turkiston muxtoriyati** e’lon qilindi. Muxtoriyat hukumati Muhammadjon Tinishboyev va Mustafo Cho‘qay rahnamoligida tuzildi.

Muxtoriyat davlatchilik tajribasi sifatida katta ahamiyatga ega bo‘lsa-da, uning moliyaviy, harbiy va siyosiy asoslari zaif edi. 1918-yil fevralda Qo‘qon bolsheviklarga bog‘liq qurolli kuchlar tomonidan egallandi va muxtoriyat tugatildi. Shunga qaramay, bu hodisa o‘lka ziyolilarining o‘z taqdirini o‘zi belgilash yo‘lidagi urinishi sifatida tarixiy xotirada muhim o‘rin tutadi.

Turkiston muxtoriyatining tugatilishidan keyingi yillarda jadidlarning ayrim vakillari sovet hokimiyati bilan hamkorlik qilish yo‘lini tanladilar. Ularning bir qismi ta’lim, madaniyat va yangi yozuv masalalari bilan shug‘ullanib, davlat qurilishida ishtirok etdilar. Boshqalar esa Buxoro xalq respublikasi doirasida islohotlarni amalga oshirishga harakat qildilar. Bu hamkorlik ko‘pincha taktik xususiyatga ega bo‘lib, jadidlarning asosiy maqsadi – ma’rifat va millat taraqqiyoti – yangi sharoitda ham saqlanib qolganini ko‘rsatadi.

5. Jadidlarning taqdiri: qatag‘on va tarixiy xotira

Sovet tuzumi mustahkamlangach, jadidlarga nisbatan ishonchsizlik kuchaydi. Mahmudxo‘ja Behbudiy 1919-yilda Qarshida o‘ldirildi. 1920-yillar oxiridan boshlab va ayniqsa 1930-yillarda ko‘plab jadid ziyolilari «millatchi», «aksilinqilobchi» deb ayblanib, qatag‘on qilindi. Munavvar qori, Abdurauf Fitrat, Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy va boshqa ko‘plab ijodkor hamda jamoat arboblari shu tariqa hayotdan ko‘z yumdilar. Ularning asarlari taqiqlandi, nomlari esa o‘nlab yillar davomida ilmiy muomaladan chiqarildi.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, jadidlar merosi qayta kashf etildi: ularning asarlari nashr etildi, nomlari xalq xotirasiga qaytarildi, jadid ziyolilarining hayoti va faoliyati bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar yaratildi. Bugungi kunda jadidchilik milliy o‘zlikni anglash, ma’rifat va islohotchilik g‘oyalari tarixining ajralmas qismi sifatida o‘rganilmoqda.

Muhokama. Jadidchilikni baholashda tarixshunoslikda bir necha yondashuv mavjud. Sovet davrida harakat «millatchilik» va «panturkizm» sifatida qoralangan. G‘arb tarixshunosligida (xususan, A. Xolid tadqiqotlarida) jadidchilik musulmon jamiyatining modernizatsiyaga javobi, ya’ni o‘z an’analarini qayta ko‘rib chiqish orqali yangilanishga intilish sifatida talqin qilinadi. Mustaqillik davri o‘zbek tarixshunosligida esa jadidlar milliy uyg‘onish va mustaqillik g‘oyasining dastlabki tashuvchilari sifatida yuksak baholanadi.

Bizningcha, harakatni baholashda ikki jihatga alohida e’tibor berish kerak. Birinchisi – jadidchilikning bir butun, markazlashgan tashkilot bo‘lmagani: uning vakillari ta’lim, din, siyosat va til masalalarida turlicha fikr bildirganlar. Ikkinchisi – ularning faoliyatini mustamlaka sharoitidagi imkoniyatlar doirasida tushunish zarurligi. Shu ma’noda jadidlarni na «ideal qahramonlar», na «xavfli millatchilar» sifatida emas, balki o‘z davrining murakkab savollariga javob izlagan ziyolilar sifatida ko‘rish ilmiy jihatdan to‘g‘riroq.

Xulosa. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, jadidchilik XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston jamiyatidagi chuqur inqirozga javob sifatida paydo bo‘lgan va ta’lim, matbuot, adabiyot hamda siyosat sohalarini qamrab olgan ko‘p qirrali harakatdir. Uning asosiy yutuqlari quyidagilardan iborat:

1. Yangi usul maktablari orqali savodxonlikni oshirish va dunyoviy bilimlarni joriy etish;

2. Milliy matbuot va teatrning shakllanishiga hissa qo‘shish;

3. Til, adabiyot va tarix orqali millat tushunchasini yangilash;

4. 1917-yildagi Turkiston muxtoriyati orqali o‘z taqdirini o‘zi belgilash tajribasini sinab ko‘rish.

Harakatning tarixiy taqdiri – mustamlaka va

sovet tuzumi sharoitida qatag‘on qilinishi – uni to‘liq amalga oshirish imkonini bermadi. Shunga qaramay, jadidlarning ma’rifat, bilim va taraqqiyotga da’vati bugungi kunda ham dolzarb bo‘lib qolmoqda. Kelgusi tadqiqotlarda arxiv hujjatlari asosida jadidlarning mintaqaviy tarmoqlari, ularning xorijiy aloqalari hamda ayollar ta’limi masalasidagi qarashlarini chuqurroq o‘rganish istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

References

1. Allworth E. The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present. A Cultural History. – Stanford: Hoover Institution Press, 1990.
2. Avloniy A. Turkiy Guliston yohud axloq. – Toshkent, 1913.
3. Becker S. Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. – Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1968.
4. Behbudiy M. Padarkush. – Samarqand, 1911.
5. Carrère d'Encausse H. Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia. – London: I.B. Tauris, 1988.
6. Fitrat A. Munozara. – Istanbul, 1911.
7. Fitrat A. Bayonoti sayyohi hindi. – Istanbul, 1911.
8. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998.
9. Khalid A. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. – Ithaca: Cornell University Press, 2015.
10. Munavvar qori Abdurashidxonov. Adibi avval. – Toshkent, 1907.
11. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002.
12. Donish A. Navodir ul-vaqoe. – Dushanbe: Donish, 1988 (qayta nashr).

The Development of Science in Central Asia under the Influence of Islamic Civilization

Rozay Rustemova
Second-Year Student Majoring in History at the "Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers" National Research University (TIIAME-NRU)
rustemowarozay55@gmail.com

DOI: https://doi.org/10.68358/vn10aj86

Abstract. *This article examines the main characteristics, historical foundations, and global significance of scientific and cultural development in Central Asia during the 9th–12th centuries under the influence of Islamic civilization. The study explores the formation of intellectual and scholarly environments in Bukhara, Samarkand, Khwarazm, Merv, and other cultural centres of the region. Particular attention is given to the role of libraries, madrasas, translation activities, and scholarly exchanges in the advancement of knowledge. The article also analyses the contributions of prominent scholars, including Muhammad al-Khwarizmi, Ahmad al-Farghani, Abu Rayhan al-Biruni, and Abu Ali ibn Sina, to the development of mathematics, algebra, astronomy, geography, medicine, philosophy, and natural sciences. Based on historical and academic sources, the research considers how Greek, Indian, and Persian intellectual traditions were translated, studied, critically examined, and enriched with new scientific findings. Furthermore, it discusses the transmission of Central Asian scholarly works to other regions through Arabic and Latin translations and their influence on the development of European science. The study demonstrates that Central Asia became one of the significant scientific and cultural centres of the medieval world during the period of Islamic civilization. It also emphasizes the historical value of this intellectual heritage and the importance of examining it through contemporary academic research. The findings highlight the contribution of Central Asian scholars to the shared intellectual development of humanity.*

Keywords: *Islamic civilization, Central Asia, science, Eastern Renaissance, Al-Khwarizmi, Al-Biruni, Ibn Sina*

Islom sivilizatsiyasi ta'sirida Markaziy Osiyoda ilm-fan rivoji

Annotatsiya. *Ushbu maqolada islom sivilizatsiyasi ta'sirida IX–XII asrlarda Markaziy Osiyoda ilm-fan va madaniyat taraqqiyotining asosiy xususiyatlari, tarixiy omillari hamda jahon sivilizatsiyasiga ko'rsatgan ta'siri tahlil qilinadi. Tadqiqotda mazkur davrda Buxoro, Samarqand, Xorazm, Marv va boshqa ilmiy-madaniy markazlarda shakllangan ilmiy muhit, kutubxonalar, madrasalar, tarjima faoliyati va ilmiy aloqalarning ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, Muhammad al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sinoning matematika, algebra, astronomiya, geografiya, tibbiyot, falsafa hamda tabiiy fanlar rivojiga qo'shgan hissasi ilmiy manbalar asosida o'rganilgan. Maqolada qadimgi yunon, hind va fors ilmiy merosining o'zlashtirilishi, tahlil qilinishi va yangi ilmiy natijalar bilan boyitilishi jarayonlariga alohida e'tibor qaratilgan. Bundan tashqari, Markaziy Osiyoda yaratilgan ilmiy asarlarning arab va lotin tillariga tarjima qilinishi orqali boshqa mintaqalarga tarqalishi hamda Yevropa ilm-fani rivojiga ko'rsatgan ta'siri tahlil etilgan. Tadqiqot natijasida islom sivilizatsiyasi davrida Markaziy Osiyo jahon ilm-fani taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan muhim ilmiy-madaniy hududlardan biri bo'lganligi asoslanadi. Ushbu ilmiy merosning tarixiy ahamiyati va uni zamonaviy ilmiy tadqiqotlar asosida o'rganish zarurati ham ko'rsatib beriladi.*

Kalit so'zlar: *islom sivilizatsiyasi, Markaziy Osiyo, ilm-fan, Sharq Uyg'onish davri, al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino*

Kirish. Markaziy Osiyo jahon sivilizatsiyasi tarixida ilm-fan, madaniyat, falsafa va ma'rifat taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan qadimiy tarixiy-madaniy mintaqalardan biri hisoblanadi. Ushbu hudud o'zining qulay geografik joylashuvi, qadimiy shahar madaniyati, rivojlangan hunarmandchiligi, savdo munosabatlari hamda turli xalqlar va sivilizatsiyalar o'rtasidagi madaniy aloqalari bilan ajralib turgan. Ayniqsa, VIII–XII asrlarda islom sivilizatsiyasining rivojlanishi va uning Markaziy Osiyo hududidagi ijtimoiy-madaniy jarayonlarga ta'siri natijasida mintaqada ilmiy tafakkur, ta'lim, falsafiy qarashlar va tabiiy fanlar taraqqiyotida muhim tarixiy o'zgarishlar yuz berdi. Mazkur davrda shakllangan ilmiy muhit keyinchalik nafaqat Sharq mamlakatlari, balki jahon ilm-fani rivojiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Islom sivilizatsiyasi shakllanishi jarayonida ilm olish, bilimlarni o'rganish, mavjud tajribalarni tahlil qilish va ularni amaliy faoliyatda qo'llashga katta e'tibor qaratildi. Qur'oni karimda insonni tafakkur qilishga, tabiat va borliq hodisalarini kuzatishga, bilim olishga undovchi ko'plab oyatlarning mavjudligi musulmon jamiyatlarida ma'rifat va ilmiy izlanishlarga bo'lgan munosabatning shakllanishida muhim ma'naviy omillardan biri bo'ldi. Biroq o'rta asrlardagi ilmiy taraqqiyotni faqat diniy omillar bilan izohlash tarixiy jarayonning murakkabligini to'liq ochib bera olmaydi. Ushbu taraqqiyotda siyosiy barqarorlik, iqtisodiy imkoniyatlar, davlat

homiyligi, savdo aloqalari, shaharlarning rivojlanishi, tarjima faoliyati va turli ilmiy an’analarning o‘zaro ta’siri ham muhim ahamiyat kasb etgan.

VIII asrdan boshlab Markaziy Osiyoning katta qismi xalifalik siyosiy tizimiga qo‘shildi. Bu jarayon hududning avvalgi ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy tuzilmasiga muayyan o‘zgarishlar olib keldi. Shu bilan birga, mahalliy xalqlarning qadimiy bilimlari, yozma madaniyati, dehqonchilik, astronomik kuzatishlar, tibbiy tajribalari va hunarmandchilik an’analari ham yangi tarixiy sharoitda rivojlanishda davom etdi. Markaziy Osiyo xalqlari tomonidan avvaldan to‘plangan ilmiy-amaliy tajriba islom dunyosida shakllanayotgan keng intellektual muhit bilan o‘zaro uyg‘unlashdi. Natijada mintaqada ilmiy bilimlarni o‘rganish, saqlash, qayta ishlash va yangi nazariy xulosalar bilan boyitish imkoniyatlari kengaydi.

Islom sivilizatsiyasi davridagi ilmiy yuksalishning muhim omillaridan biri turli xalqlarning ilmiy merosini o‘zlashtirish jarayoni bo‘ldi. VIII–X asrlarda yunon, hind, fors va suryoniy tillaridagi ko‘plab ilmiy hamda falsafiy asarlar arab tiliga tarjima qilindi. Ushbu tarjimalar orqali matematika, geometriya, astronomiya, tibbiyot, falsafa va boshqa fanlarga oid bilimlar keng ilmiy muomalaga kiritildi. Biroq mazkur jarayon oddiy tarjima faoliyati bilan cheklanib qolmadi. Musulmon olimlari mavjud bilimlarni sharhladilar, ayrim nazariyalarni tanqidiy qayta ko‘rib chiqdilar, kuzatish va hisoblashlarga asoslangan yangi tadqiqotlar olib bordilar. Shu tariqa avvalgi ilmiy meros yangi ilmiy natijalar bilan boyitildi. Tadqiqotchilar tomonidan Abbosiylar davridagi tarjima harakati o‘rta asr ilm-fanining xalqaro xarakter kasb etishida muhim tarixiy bosqich sifatida baholanadi.

Ushbu ilmiy jarayonlarda Markaziy Osiyodan yetishib chiqqan olimlarning ishtiroki alohida ahamiyatga ega bo‘ldi. Xususan, Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy matematika va astronomiya sohalarida, Ahmad al-Farg‘oniy astronomik bilimlarni tizimlashtirishda, Abu Rayhon Beruniy tabiiy fanlar, geografiya va astronomiya yo‘nalishlarida, Abu Ali ibn Sino esa tibbiyot va falsafa sohalarida yuksak ilmiy natijalarga erishdilar. Ularning ilmiy faoliyati o‘rta asrlardagi bilimlar taraqqiyotining muhim yo‘nalishlarini namoyon etadi. Masalan, al-Xorazmiyning algebra sohasidagi ishlari tenglamalarni yechish usullarining tizimlashtirilishiga katta hissa qo‘shgan bo‘lsa, Ibn Sinoning «Al-Qonun fi-t-tibb» asari tibbiyot tarixida uzoq vaqt davomida muhim ilmiy manba sifatida foydalanilgan. Beruniyning ilmiy tadqiqotlarida esa kuzatish, taqqoslash, o‘lchash va dalillarga asoslanish usullarining ahamiyati yaqqol namoyon bo‘ladi.

Markaziy Osiyodagi ilmiy taraqqiyotning shakllanishida Buxoro, Samarqand, Xorazm, Farg‘ona va boshqa tarixiy hududlarning iqtisodiy hamda madaniy rivojlanishi ham muhim o‘rin tutdi. Ushbu hududlarda shakllangan shahar madaniyati, savdo munosabatlari va ilmiy-ma’rifiy aloqalar turli mamlakatlardan kelgan olimlar, tarjimonlar, tabiblar va mutafakkirlarning o‘zaro fikr almashishiga sharoit yaratdi. Ayniqsa, Somoniylar davrida Buxoroning siyosiy va madaniy markaz sifatida rivojlanishi, Xorazmda ilmiy faoliyat uchun qulay muhitning shakllanishi mintaqadagi intellektual hayotning yuksalishiga xizmat qildi. Bu jihatdan Markaziy Osiyodagi ilmiy taraqqiyotni umumislom sivilizatsiyasi doirasida kechgan keng tarixiy jarayonning muhim tarkibiy qismi sifatida o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Mazkur davrda ilmiy bilimlarning rivojlanishida kutubxonalar, saroy ilmiy muhitlari, tarjima markazlari va ta’lim maskanlari ham muhim ahamiyat kasb etdi. Bag‘dod shahridagi Bayt al-Hikma Abbosiylar davrida shakllangan ilmiy-ma’rifiy muhitning muhim timsollaridan biri sifatida tarixda alohida o‘rin egallaydi. Ushbu markaz bilan bog‘liq tarjima va ilmiy faoliyat jarayonlari yunon, hind va fors ilmiy merosining arab tilidagi ilmiy muomalaga kirib kelishiga yordam berdi. Shu bilan birga, Markaziy Osiyodagi ilmiy faoliyatni faqat Bag‘doddagi muassasalar ta’siri bilan cheklab bo‘lmaydi. Mintaqaning o‘zida ham mahalliy ilmiy an’analar, hukmdorlar homiyligi, olimlarning shaxsiy izlanishlari va turli shaharlar o‘rtasidagi aloqalar asosida mustaqil ilmiy muhit shakllandi.

IX–XII asrlarda yuzaga kelgan ilmiy yuksalish tarixshunoslikda ko‘pincha Sharq Uyg‘onish davri tushunchasi bilan izohlanadi. Ushbu tushuncha doirasida matematika, astronomiya, tibbiyot, geografiya, kimyo, falsafa va adabiyot sohalaridagi yutuqlar o‘rganiladi. Biroq bu davrni yagona va bir xil sur’atda kechgan jarayon sifatida emas, balki turli siyosiy sulolalar, ilmiy markazlar va madaniy muhitlar doirasida rivojlangan ko‘p qirrali tarixiy hodisa sifatida tahlil qilish lozim. Chunki ilmiy yutuqlarning yuzaga kelishi muayyan tarixiy sharoit, olimlarning faoliyati, ilmiy asarlarning yaratilishi va bilimlarning avloddan avlodga uzatilishi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi islom sivilizatsiyasi ta’sirida Markaziy Osiyoda ilm-fanning shakllanishi va rivojlanish jarayonlarini tarixiy-ilmiy jihatdan tahlil qilish, IX–XII asrlarda faoliyat yuritgan yirik mutafakkirlarning jahon ilm-faniga qo‘shgan hissasini aniqlash hamda mintaqadagi ilmiy an’analarning xalqaro miqyosdagi ahamiyatini yoritishdan iborat.

Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan

iborat:

– Markaziy Osiyoda islom sivilizatsiyasining shakllanishi va rivojlanishining tarixiy shart-sharoitlarini o‘rganish;

– VIII–XII asrlarda mintaqada yuz bergan ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy o‘zgarishlarning ilmiy taraqqiyotga ta’sirini aniqlash;

– Sharq Uyg‘onish davrining asosiy xususiyatlari va ilmiy yo‘nalishlarini tahlil qilish;

– Muhammad al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg‘oniy, Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sinoning ilmiy merosini alohida fanlar kesimida o‘rganish;

– Bayt al-Hikma, kutubxonalar, ilmiy markazlar va ta’lim muassasalarining bilimlar rivojidagi o‘rnini aniqlash;

– Markaziy Osiyo olimlarining ilmiy asarlari va g‘oyalarining boshqa mamlakatlarga tarqalish jarayonlarini tadqiq etish;

– islom sivilizatsiyasi doirasida shakllangan ilmiy merosning jahon ilm-fani tarixidagi ahamiyatini asoslash.

Tadqiqotning metodologik asosini tarixiylik, xolislik va ilmiy izchillik tamoyillari tashkil etadi. Ish jarayonida tarixiy-qiyosiy tahlil, manbashunoslik, biografik tahlil, tizimli yondashuv va ilmiy adabiyotlarni o‘rganish usullaridan foydalaniladi. Tarixiy-qiyosiy metod orqali turli davrlar va ilmiy markazlardagi bilimlar taraqqiyoti o‘zaro taqqoslanadi. Manbashunoslik usuli yordamida allomalarning asarlari, tarixiy hujjatlar va zamonaviy tadqiqotlarda keltirilgan ma’lumotlarning ilmiy ishonchliligi baholanadi. Biografik tahlil esa alohida olimlarning hayoti, ilmiy faoliyati va asarlarining tarixiy ahamiyatini aniqlashga xizmat qiladi.

Tadqiqotning ilmiy ahamiyati Markaziy Osiyodagi o‘rta asr ilmiy taraqqiyotini faqat buyuk allomalarning individual yutuqlari orqali emas, balki ularni yuzaga keltirgan ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va intellektual omillar bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganishdan iborat.

IX–XII asrlarda Markaziy Osiyoda ilmiy yuksalish va Sharq Uyg‘onish davri

Sharq Uyg‘onish davri va Markaziy Osiyoda ilm-fan rivoji. IX–XII asrlar Markaziy Osiyo tarixida ilm-fan, madaniyat va intellektual taraqqiyotning muhim bosqichi hisoblanadi. Tarixshunoslikda bu davr ko‘pincha Sharq Uyg‘onish davri deb ataladi. Bu davrda matematika, astronomiya, tibbiyot, geografiya, falsafa va boshqa fanlar jadal rivojlandi.

Sharq Uyg‘onish davrining shakllanishiga Abbosiylar davridagi tarjima harakatlari, shaharlarning iqtisodiy va madaniy rivojlanishi, hukmdorlarning olimlarga homiyligi hamda Buyuk Ipak yo‘li orqali amalga oshirilgan xalqaro aloqalar katta ta’sir ko‘rsatdi. Yunon, hind va fors ilmiy merosi o‘rganilib, yangi ilmiy qarashlar va natijalar yaratildi. Arab tili asosiy ilmiy aloqa vositasiga aylangan bo‘lsa, fors tili ham adabiyot va tarixnavislikda muhim o‘rin egalladi.

IX–XII asrlarda Buxoro, Samarqand, Xorazm va Marv kabi shaharlar muhim ilmiy-madaniy markazlar bo‘ldi. Buxoro Somoniylar davrida yirik siyosiy va madaniy markazga aylandi. Xorazmning Gurganj shahrida Ma’muniylar davrida olimlar faoliyati uchun qulay ilmiy muhit shakllandi.

Bu davrda ko‘plab buyuk allomalar yetishib chiqdi. Muhammad al-Xorazmiy algebra va hisoblash usullarini rivojlantirdi. Ahmad al-Farg‘oniy astronomiya sohasida muhim tadqiqotlar olib bordi. Abu Rayhon Beruniy matematika, astronomiya, geografiya va tabiiy fanlarga katta hissa qo‘shdi. Abu Ali ibn Sino tibbiyot va falsafa rivojiga ulkan hissa qo‘shib, “Al-Qonun fi-t-tibb” asarini yaratdi. Abu Nasr Forobiy esa falsafa va mantiq sohalarida muhim ilmiy meros qoldirdi.

Umuman, IX–XII asrlardagi Sharq Uyg‘onish davri Markaziy Osiyoda ilmiy tafakkur, ta’lim, madaniyat va xalqaro ilmiy aloqalarning rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatgan muhim tarixiy davrdir.

Muhammad al-Xorazmiyning ilmiy merosi va jahon matematikasi rivojiga qo‘shgan hissasi

Muhammad al-Xorazmiyning hayoti va ilmiy merosi. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy IX asrda yashab ijod qilgan buyuk Sharq olimi bo‘lib, matematika, astronomiya va geografiya fanlari rivojiga katta hissa qo‘shgan. Uning “al-Xorazmiy” nisbasi Xorazm tarixiy hududi bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Olim taxminan 780-yillarda tug‘ilgan va 850-yillar atrofida vafot etgan deb hisoblanadi. Uning ilmiy faoliyatining asosiy qismi Abbosiylar davrida, ayniqsa xalifa al-Ma’mun hukmronligi yillarida Bag‘dodda kechgan.

IX asrda Bag‘dod musulmon Sharqining yirik ilmiy markazlaridan biri edi. Bu yerda turli xalqlarning yunon, hind va fors ilmiy merosi o‘rganilib, tarjima qilinar va rivojlantirilar edi. Al-Xorazmiy ham shu ilmiy muhitda faoliyat yuritib, matematika, astronomiya va geografiya bo‘yicha muhim asarlar yaratdi.

Al-Xorazmiyning eng katta xizmatlaridan biri algebra fanining rivojiga qo‘shgan hissasidir. Uning “Al-kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr val-muqobala” asarida chiziqli va kvadrat tenglamalarni yechish usullari tizimli ravishda bayon qilingan. “Al-jabr” atamasi keyinchalik “algebra” so‘zining shakllanishiga asos bo‘lgan. Olim matematikani meros taqsimoti, savdo, yer o‘lchash va moliyaviy hisob-kitob kabi amaliy masalalar bilan bog‘lagan.

Al-Xorazmiy hind o‘nlik sanoq tizimi va hisoblash usullarining rivojlanishiga ham katta hissa qo‘shgan. Uning arifmetikaga oid asarlari orqali hind raqamlari va hisoblash qoidalari musulmon Sharqida, keyinchalik esa Yevropada keng tarqalgan. Olim nomining lotincha shakli “Algoritmi” keyinchalik “algoritm” atamasining paydo bo‘lishiga asos bo‘lgan.

Astronomiyada u “Zij al-Sindhind” nomli astronomik jadvallarni yaratib, osmon jismlari harakati va taqvim masalalarini o‘rgangan. Geografiyada esa “Kitob surat al-arz” asari orqali geografik koordinatalar va joylarning joylashuvini tizimlashtirgan.

Umuman, Muhammad al-Xorazmiy algebra, arifmetika, astronomiya va geografiya rivojiga katta hissa qo‘shgan hamda uning ilmiy merosi Sharq va G‘arb ilm-fanining keyingi taraqqiyotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Ahmad al-Farg‘oniyning hayoti, ilmiy faoliyati va astronomiya rivojiga qo‘shgan hissasi

Ahmad al-Farg‘oniyning hayoti va ilmiy merosi. Ahmad ibn Muhammad ibn Kasir al-Farg‘oniy IX asrda yashab ijod qilgan mashhur astronom, matematik va muhandis olimlardan biridir. Uning “al-Farg‘oniy” nisbasi Farg‘ona vodiysi bilan bog‘liqligini bildiradi. Olimning tug‘ilgan sanasi haqida aniq ma’lumotlar saqlanmagan, biroq u IX asr boshlarida tug‘ilgan deb hisoblanadi. Uning ilmiy faoliyati asosan Abbosiylar davrida, ayniqsa Bag‘dod va Samarra ilmiy muhitida kechgan.

IX asrda Bag‘dod musulmon Sharqining yirik ilmiy markazi bo‘lib, xalifa al-Ma’mun davrida astronomiya, matematika va boshqa fanlarning rivojiga katta e’tibor berilgan. Al-Farg‘oniy ana shu ilmiy muhitda faoliyat yuritib, astronomik kuzatishlar va hisoblashlar bilan shug‘ullangan.

Uning eng mashhur asari **“Kitob javomi’ ilm an-nujum va usul al-harakat as-samoviyya”** bo‘lib, unda osmon sferalari, Quyosh, Oy va sayyoralar harakati, yulduzlar, vaqt va taqvim, geografik mintaqalar hamda Yerning o‘lchamlari haqida ma’lumotlar berilgan. Asar Ptolemey astronomik an’analariga asoslangan bo‘lsa-da, murakkab bilimlarni tizimli va tushunarli shaklda bayon qilgani bilan ajralib turadi.

Al-Farg‘oniy **Yerning sharsimonligi, uning o‘lchamlari va geografik kengliklar** masalalarini o‘rgangan. U astronomiya va geografiyaning o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatib, astronomik hisoblashlarni amaliy masalalar bilan bog‘lagan. Shuningdek, asturlob kabi astronomik asboblar haqidagi ilmiy ishlar ham unga nisbat beriladi.

Olimning muhandislik faoliyati ham muhimdir. Tarixiy manbalarda uning Misrdagi Nilometr** — Nil daryosi suv sathini o‘lchash inshootini qayta qurish bilan bog‘liq faoliyati qayd etiladi. Bu ish astronomiya va matematika bilimlarining amaliy muhandislikda qo‘llanilganini ko‘rsatadi.

Al-Farg‘oniyning asarlari XII asrdan boshlab lotin tiliga tarjima qilinib, Yevropada keng tarqalgan. Yevropada u **Alfraganus** nomi bilan tanilgan. Uning astronomik qarashlari o‘rta asr Yevropa ilm-fanining rivojiga ta’sir ko‘rsatgan.

Umuman, Ahmad al-Farg‘oniy astronomiya, matematika va muhandislik rivojiga katta hissa qo‘shgan hamda Markaziy Osiyo ilmiy merosining jahon miqyosida tanilishiga xizmat qilgan buyuk allomadir.

Abu Rayhon Beruniyning hayoti, ilmiy merosi va jahon

faniga qo‘shgan hissasi

Abu Rayhon Beruniyning hayoti va ilmiy merosi. Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad Beruniy **973-yilda Xorazmning Kat shahrida** tug‘ilgan. “Beruniy” nisbasi uning shahar tashqarisidagi hudud bilan bog‘liqligini anglatadi. U yoshligidan matematika, astronomiya, geografiya, tarix va tabiiy fanlarga qiziqib, Xorazmning boy ilmiy muhitida shakllandi. Uning ilmiy rivojlanishida mashhur matematik va astronom **Abu Nasr Mansur ibn Iroq**ning ham ta’siri katta bo‘lgan.

Xorazmdagi siyosiy o‘zgarishlar sababli Beruniy keyinchalik Jurjon va boshqa hududlarda yashadi. **1017-yilda Xorazm G‘aznaviylar tomonidan egallangach**, uning hayoti G‘azna bilan bog‘landi. Shu davrda u Hindistonning tarixi, dini, tili, falsafasi va ilmiy an’analarini chuqur o‘rgandi. Beruniy **1048-yil atrofida** vafot etgan deb hisoblanadi.

Beruniy matematika va astronomiya sohalarida katta ilmiy meros qoldirdi. Uning **“Al-Qonun al-Mas’udiy”** asarida astronomiya, matematika, trigonometriya, geografiya va osmon jismlarining harakatiga oid ma’lumotlar tizimlashtirilgan. U astronomik hisoblashlarda matematik usullardan foydalanib, nazariy bilimlarni kuzatish natijalari bilan tekshirishga intilgan.

Beruniyning eng muhim ilmiy yutuqlaridan biri **Yer radiusini aniqlash usuli**dir. U tog‘ balandligi va ufqning pasayish burchagini o‘lchash orqali geometrik hisoblash yordamida Yer radiusini aniqlagan. Bu usul o‘sha davr uchun muhim ilmiy yutuq hisoblanadi.

Beruniyning **“Hindiston”** asari hind xalqining

dini, falsafasi, tili, urf-odatlari, matematikasi va astronomiyasini o‘rganishga bag‘ishlangan. U hind manbalarini o‘rganib, turli madaniyatlarni qiyosiy tahlil qilgan.

Olim mineralogiya va farmakologiya sohalarida ham tadqiqotlar olib borgan. **“Kitob al-jamohir”** asarida minerallar va qimmatbaho toshlar, **“As-Saydana fi-t-tibb”** asarida esa dorivor moddalar va dori vositalari haqida ma’lumotlar bergan.

Umuman, Abu Rayhon Beruniy matematika, astronomiya, geografiya, tarix, mineralogiya va tibbiyot kabi ko‘plab fanlarni rivojlantirgan qomusiy olimdir. Uning kuzatish, tajriba, hisoblash va qiyosiy tahlilga asoslangan ilmiy yondashuvi jahon ilm-fani tarixida muhim o‘rin tutadi.

Abu Ali ibn Sinoning hayoti, ilmiy merosi va tibbiyot hamda falsafa rivojiga qo‘shgan hissasi

Ibn Sinoning hayoti va ilmiy merosi. Abu Ali al-Husayn ibn Abdulloh ibn Sino 980-yilda Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog‘ida tug‘ilgan. G‘arb ilmiy adabiyotlarida u Avitsenna (Avicenna) nomi bilan mashhur. Ibn Sino bolalik va yoshlik yillarini Somoniylar davrining muhim ilmiy-madaniy markazi bo‘lgan Buxoroda o‘tkazgan. Yoshligidan Qur’on, tilshunoslik, mantiq, matematika, tabiiy fanlar, falsafa va tibbiyotni o‘rgangan. Buxorodagi saroy kutubxonasidan foydalanib, Aristotel, Galen va boshqa qadimgi mutafakkirlarning asarlari bilan tanishgan. 999-yilda Somoniylar davlati tugagach, Xorazm, Jurjon, Ray, Hamadon va Isfahon kabi hududlarda yashab, tabib, olim va maslahatchi sifatida faoliyat yuritgan. 1037-yilda Hamadonda vafot etgan.

Ibn Sinoning eng mashhur asari **«Al-Qonun fit-tibb» («Tib qonunlari»)** bo‘lib, unda o‘z davrigacha to‘plangan tibbiy bilimlar tizimlashtirilgan. Asar besh kitobdan iborat bo‘lib, tibbiyot nazariyasi, dorivor moddalar, kasalliklar, davolash usullari va murakkab dorilar haqida ma’lumot beradi. Ibn Sino tashxisda bemorni kuzatish, uning umumiy holati va individual xususiyatlarini hisobga olishga, shuningdek, sog‘liqni saqlashda to‘g‘ri ovqatlanish, jismoniy faollik, uyqu, gigiyena va profilaktikaga katta ahamiyat bergan.

Uning yana bir yirik asari **«Kitob ash-Shifo»** bo‘lib, tibbiy emas, balki falsafa va fanlarning keng qamrovli ensiklopediyasidir. Unda mantiq, tabiiy fanlar, matematika, astronomiya va metafizika masalalari yoritilgan. Ibn Sino mohiyat va mavjudlik, sababiyat, bilish, sezgi, xotira, tasavvur va aql faoliyati kabi masalalarni ham chuqur tahlil qilgan.

Ibn Sino matematika, astronomiya, biologiya va tabiiy fanlar rivojiga ham hissa qo‘shgan. Uning asarlari XII asrdan boshlab lotin tiliga tarjima qilinib, Yevropa ilmiy muhitiga tarqalgan. Ayniqsa, **«Tib qonunlari»** asari XVII asrgacha Yevropa tibbiyot ta’limida muhim manbalardan biri bo‘lgan. Shu sababli Ibn Sino Markaziy Osiyo va jahon ilm-fani tarixidagi eng yirik qomusiy olimlardan biri hisoblanadi.

Islom sivilizatsiyasi davrida Markaziy Osiyodagi ilmiy muassasalar, kutubxonalar, madrasalar va tarjima markazlari faoliyati

Islom sivilizatsiyasi davrida Markaziy Osiyodagi ilmiy muassasalar va ilmiy sohalar. Islom sivilizatsiyasi davrida Markaziy Osiyoda ilm-fanni rivojlantirish, bilimlarni saqlash va tarqatish uchun **madrasalar, kutubxonalar, ilmiy majlislar va rasadxonalar** shakllandi. Buxoro, Samarqand, Marv, Termiz, Nasaf, Urganch va Farg‘ona kabi shaharlar muhim ilmiy-madaniy markazlarga aylandi. Buyuk Ipak yo‘li orqali kitoblar, qo‘lyozmalar va ilmiy bilimlar turli hududlar o‘rtasida tarqaldi. Hukmdorlar va ilm ahlining homiyligi ham ilm-fan rivojiga yordam berdi.

Madrasalar dastlab Qur’on, hadis, fiqh va arab tilini o‘rgatgan bo‘lsa, ayrimlarida mantiq, matematika, astronomiya, falsafa va tabiiy fanlar ham o‘rganilgan. Ta’lim jarayonida matnlarni o‘qish, sharhlash, yodlash, munozara va mantiqiy dalillash usullari qo‘llanilgan. **Kutubxonalar** esa ilmiy asarlarni yig‘ish, saqlash, ko‘chirish va olimlarning tadqiqot olib borishi uchun muhim manba bo‘lgan. Ibn Sinoning Buxorodagi saroy kutubxonasidan foydalanishi bunga misoldir.

Buxoro Somoniylar davrida ilm-fan va madaniyatning yirik markazlaridan biri bo‘ldi. **Samarqand**ning ilmiy mavqei esa Temuriylar davrida yanada yuksaldi. Mirzo Ulug‘bek tomonidan madrasa va rasadxona tashkil etilib, matematika va astronomiya rivojlantirildi. Qozizoda Rumiy va G‘iyosiddin Jamshid Koshiy kabi olimlar bu ilmiy muhitda faoliyat yuritgan.

Tarjima harakati ham katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Abbosiylar davrida yunon, hind, fors va suryoniy tillaridagi ilmiy asarlar arab tiliga tarjima qilindi. Bag‘doddagi **Bayt al-Hikma** ushbu ilmiy-madaniy jarayon bilan bog‘liq muhim markazlardan biri bo‘lgan. Aristotel, Evklid, Ptolemey va Galen asarlarining tarjimasi musulmon olimlariga qadimgi ilmiy merosni o‘rganish imkonini berdi.

Bu davrda **matematika, astronomiya, tibbiyot, geografiya, falsafa va tabiiy fanlar** rivojlandi. Al-Xorazmiy algebra va arifmetikaga, al-Farg‘oniy astronomiyaga, Beruniy geografiya, geodeziya va mineralogiyaga, Ibn Sino esa tibbiyot va falsafaga katta hissa qo‘shdi. Ibn Sinoning **«Al-Qonun fit-tibb»** asari va Beruniyning ilmiy tadqiqotlari keyinchalik Yevropada ham o‘rganildi.

Shunday qilib, Markaziy Osiyodagi ilmiy muassasalar bilimlarni yaratish, saqlash va avlodlarga yetkazish bilan birga, turli sivilizatsiyalar o‘rtasidagi ilmiy almashinuvni kuchaytirdi. Bu jarayon Markaziy Osiyo ilmiy merosining jahon sivilizatsiyasiga ta’sirini kengaytirdi.

Islom sivilizatsiyasi davrida Markaziy Osiyoda rivojlangan ilmiy sohalar va ularning jahon sivilizatsiyasiga ta’siri

Islom sivilizatsiyasi davrida Markaziy Osiyoda ilm-fan rivoji. Islom sivilizatsiyasi davrida Markaziy Osiyoda matematika, astronomiya, tibbiyot, geografiya, falsafa va tabiiy fanlar jadal rivojlandi. Bu taraqqiyot savdo, qurilish, meros taqsimoti, yer o‘lchash, sug‘orish, vaqt va yo‘nalishni aniqlash kabi amaliy ehtiyojlar bilan ham bog‘liq edi.

Matematika va algebra rivojida Muhammad al-Xorazmiy alohida o‘rin tutadi. Uning «Al-kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr val-muqobala» asarida chiziqli va kvadrat tenglamalarni yechish usullari tizimli bayon qilingan. «Al-jabr» atamasi keyinchalik «algebra» nomining shakllanishiga asos bo‘ldi. Olimning arifmetikaga oid ishlari o‘nlik pozitsion sanoq tizimi va hisoblash usullarining keng tarqalishiga xizmat qildi. Beruniy esa geodeziya va trigonometrik hisoblashlarni rivojlantirib, Yer radiusini aniqlash usulini taklif etdi.

Astronomiyada Ahmad al-Farg‘oniy muhim ilmiy meros qoldirdi. Uning «Javomi’ ilm an-nujum va usul al-harakat as-samoviyya» asarida osmon jismlari, sayyoralar va Yerning astronomik xususiyatlari yoritilgan. Beruniyning «Al-Qonun al-Mas’udiy» asarida astronomik jadvallar, koordinatalar va trigonometrik hisoblashlar berilgan. Keyinchalik Mirzo Ulug‘bek Samarqandda rasadxona tashkil etib, «Ziji jadidi Ko‘ragoniy» asarini yaratdi.

Tibbiyot va farmakologiyada Ibn Sinoning «Al-Qonun fit-tibb» asari kasalliklar, tashxis, davolash, dorilar va profilaktikaga oid bilimlarni tizimlashtirdi. Beruniyning «As-Saydana fi-t-tibb» asari esa dorivor o‘simliklar va moddalar haqidagi muhim ma’lumotlarni jamladi.

Geografiya va geodeziyada al-Xorazmiyning «Kitob surat al-arz» asari, Beruniyning geografik koordinatalar va Yer o‘lchamlariga oid tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Falsafa va mantiqda Forobiy hamda Ibn Sino ilmiy tafakkur, mantiqiy tahlil va dalillash usullarini rivojlantirdilar.

Markaziy Osiyo ilmiy merosi tarjimalar orqali boshqa hududlarga, xususan Yevropaga ham tarqaldi. Al-Xorazmiy nomidan «algoritm» atamasi, uning algebra va arifmetika ishlari, al-Farg‘oniy astronomiyasi, Ibn Sino tibbiyoti va Beruniy tadqiqotlari jahon ilm-fani rivojiga ta’sir ko‘rsatdi. Bu jarayon yunon, hind, fors, arab va Markaziy Osiyo ilmiy an’analarining o‘zaro boyishiga asoslangan.

Xulosa. Islom sivilizatsiyasi ta’sirida Markaziy Osiyoda ilm-fanning rivojlanishi insoniyat tarixidagi muhim ilmiy va madaniy jarayonlardan biri hisoblanadi. IX–XII asrlarda mintaqada yuzaga kelgan ilmiy yuksalish matematika, astronomiya, tibbiyot, geografiya, falsafa, mantiq va tabiiy fanlarning taraqqiyotiga katta ta’sir ko‘rsatdi. Bu davrda Buxoro, Samarqand, Xorazm, Marv, Farg‘ona va boshqa ilmiy-madaniy markazlarda shakllangan ilmiy muhit nafaqat Markaziy Osiyo, balki butun musulmon Sharqi va keyinchalik jahon ilm-fani rivojiga xizmat qildi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, Markaziy Osiyodagi ilmiy taraqqiyotning muhim omillaridan biri turli xalqlar va sivilizatsiyalar o‘rtasidagi madaniy aloqalar bo‘lgan. Qadimgi yunon, hind, fors va boshqa ilmiy an’analarga oid asarlarning arab tiliga tarjima qilinishi ilmiy bilimlar almashinuvini kuchaytirdi. Biroq bu jarayon faqat avvalgi bilimlarni tarjima qilish bilan cheklanmagan. Markaziy Osiyo olimlari mavjud nazariyalarni tahlil qilgan, ularni kuzatish va hisoblashlar asosida tekshirgan hamda yangi ilmiy xulosalar yaratganlar. Shu jihatdan mazkur davr ilmiy taraqqiyoti bilimlarni o‘zlashtirish, qayta ishlash va mustaqil ravishda rivojlantirish jarayoni sifatida namoyon bo‘ladi.

Muhammad al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg‘oniy, Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sino kabi buyuk allomalarning ilmiy merosi ushbu taraqqiyotning yorqin namunasidir. Al-Xorazmiy algebra va arifmetika rivojiga qo‘shgan hissasi bilan matematika tarixida alohida o‘rin egallaydi. Uning asarlari hisoblash usullarining takomillashishi va algebraik bilimlarning keng tarqalishiga xizmat qilgan. Ahmad al-Farg‘oniy astronomik bilimlarni tizimlashtirib, osmon jismlari va Yerning o‘lchamlariga oid ilmiy tasavvurlarni boyitgan. Beruniy astronomiya, matematika, geografiya, geodeziya, mineralogiya va dorishunoslik sohalarida olib borgan tadqiqotlari bilan ilmiy tafakkurning ko‘p qirrali xususiyatini namoyon etgan. Ibn Sino esa tibbiyot va falsafa sohalarida yaratgan asarlari orqali Sharq va G‘arb ilmiy an’analariga katta ta’sir ko‘rsatgan.

Mazkur olimlarning faoliyati ilmiy izlanishda kuzatish, tajriba, mantiqiy tahlil va matematik hisoblashlarning ahamiyatini ko‘rsatadi. Ular ilmiy masalalarni o‘rganishda mavjud fikrlarni shunchaki takrorlash bilan cheklanmaganlar. Aksincha, turli qarashlarni taqqoslash, dalillarni tekshirish va natijalarni asoslashga intilganlar. Aynan shu xususiyatlar Markaziy Osiyodagi ilmiy tafakkurning rivojlanishida muhim o‘rin tutgan.

Ilm-fan taraqqiyotida kutubxonalar, madrasalar, tarjima faoliyati va ilmiy muloqot muhitining ham ahamiyati katta bo‘lgan. Bunday muassasalar va ilmiy an’analar bilimlarni saqlash, o‘rganish, avloddan avlodga yetkazish hamda yangi tadqiqotlar uchun sharoit yaratishga xizmat qilgan. Shu bilan birga, o‘sha davrdagi ta’lim muassasalarining vazifalari va o‘quv dasturlari bugungi universitetlardan farq qilganini hisobga olish lozim. Diniy ilmlar bilan bir qatorda mantiq, matematika, astronomiya va boshqa aqliy fanlarning o‘rganilishi hudud va tarixiy davrga qarab turlicha bo‘lgan.

Islom sivilizatsiyasi davrida Markaziy Osiyoda yaratilgan ilmiy asarlar keyinchalik turli tillarga tarjima qilinib, boshqa mintaqalarda ham tarqaldi. Xususan, arab tilidagi ilmiy merosning lotin tiliga o‘girilishi Yevropa ilmiy muhitida matematika, astronomiya, tibbiyot va falsafa bilimlarining kengayishiga yordam berdi. Al-Xorazmiyning matematik ishlari, al-Farg‘oniyning astronomik qarashlari va Ibn Sinoning «Al-Qonun fit-tibb» asari xalqaro ilmiy tarixda muhim manbalar sifatida o‘rganildi. Bu holat Markaziy Osiyo ilmiy merosining hududiy chegaralardan chiqib, umuminsoniy ahamiyat kasb etganini ko‘rsatadi.

Shuni ham ta’kidlash kerakki, Markaziy Osiyodagi ilmiy yuksalishni faqat ayrim buyuk allomalarning faoliyati bilan izohlash yetarli emas. Ushbu taraqqiyotda hukmdorlarning ilm-ma’rifatga munosabati, iqtisodiy va shahar hayotining rivojlanishi, savdo yo‘llari, kitobat va tarjima faoliyati, hunarmandchilik tajribasi hamda turli xalqlar o‘rtasidagi ilmiy aloqalar muhim rol o‘ynagan. Ilmiy yutuqlar ana shu ko‘plab omillarning o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga kelgan.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, islom sivilizatsiyasi davrida Markaziy Osiyoda shakllangan ilmiy meros bugungi kunda ham tarixiy, ma’naviy va ilmiy ahamiyatini saqlab kelmoqda. Ushbu merosni chuqur o‘rganish yosh avlodda ilmga hurmat, mustaqil fikrlash, izlanish va bilimga intilish fazilatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Shu sababli buyuk allomalarning asarlarini zamonaviy ilmiy mezonlar asosida tadqiq etish, qo‘lyozmalarni o‘rganish, ularni tarjima qilish va xalqaro ilmiy muomalaga kiritish muhim vazifalardan biridir.

References

1. Abu Rayhon Beruniy. Hindiston. — Toshkent: Fan, 1965.
2. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. — Toshkent: Fan, 1968.
3. Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari. — Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1992.
4. Abdukhalimov, B. Ahmad al-Farghānī and His Compendium of Astronomy. — Journal of Islamic Studies, 10-jild, 2-son, 1999, 142–158-betlar.
5. Allard, A. Al-Khwārizmī. — Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures.
6. Asimov, M. S., Bosworth, C. E. (tahr.). History of Civilizations of Central Asia. Volume IV: The Age of Achievement, A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century. — Paris: UNESCO Publishing, 1998.
7. Berggren, J. L. Mathematics and Her Sisters in Medieval Islam: A Selective Review of Work Done from 1985 to 1995. — Historia Mathematica, 24-jild, 4-son, 1997, 407–440-betlar.
8. Blake, S. P. Astronomy and Astrology in the Islamic World. — Edinburgh: Edinburgh University Press.
9. Bosworth, C. E. The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual. — Edinburgh: Edinburgh University Press, 1996.
10. DeYoung, G. Al-Farghani (Alfraganus). — Max Planck Institute for the History of Science, Islamic Scientific Manuscripts Initiative.
11. Gutas, D. Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early Abbasid Society. — London: Routledge, 1998.
12. Kennedy, E. S. Bīrūnī, Abū Rayḥān: Mathematics and Astronomy. — Encyclopaedia Iranica.
13. Lindberg, D. C. The Beginnings of Western Science. — Chicago: University of Chicago Press, 2007.
14. MacTutor History of Mathematics Archive. Muhammad ibn Musa al-Khwarizmi. — University of St Andrews.
15. MacTutor History of Mathematics Archive. Abu Rayhan al-Biruni. — University of St Andrews.
16. Musallam, B. Avicenna X: Medicine and Biology. — Encyclopaedia Iranica.

The Place of Khayriddin Sultan's Literary Works in the Uzbek Literary Process

Samadov Sanjar
Doctoral Researcher (PhD Candidate) in Uzbek Literature at Termez State Pedagogical Institute
sanjarsamadov301@gmail.com

DOI: https://doi.org/10.68358/f19kpg74

Abstract. *The article examines the place of Khayriddin Sulton in the Uzbek literary process: it analyzes the stages of his formation, critical assessments, his works on Babur, and genre-stylistic features, substantiating the degree of scholarly study and the novelty of the research.*

Keywords: *Khayriddin Sulton, Uzbek literary process, storytelling craftsmanship, Babur theme, lyrical-psychological style, national values*

Xayriddin Sulton ijodining o‘zbek adabiy jarayonidagi o‘rni

Annotatsiya. *Maqolada zamonaviy o‘zbek nasrining yetuk namoyandasi Xayriddin Sulton ijodining adabiy jarayondagi o‘rni tadqiq etiladi: adibning shakllanish bosqichlari, tanqidchilik bahosi, Bobur mavzusidagi asarlari va nasrining janr-uslubiy xususiyatlari tahlil qilinib, ilmiy o‘rganilish darajasi va tadqiqot yangiligi asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *Xayriddin Sulton, o‘zbek adabiy jarayoni, hikoyanavislik, Bobur mavzusi, lirik-psixologik uslub, milliy qadriyatlar*

Kirish. Har bir davr adabiyoti o‘z ichida yangi badiiy tamoyillarni olib kiruvchi iste’dodlar hisobiga rivojlanadi. Muayyan yozuvchi ijodining adabiy jarayondagi o‘rnini belgilash uning qaysi adabiy avlodga mansubligi, qanday an’analarni davom ettirgani va tanqidchilik tomonidan qay darajada e’tirof etilganini aniqlashni taqozo qiladi. Shu ma’noda XX asrning 70–80-yillarida adabiyotga kirib kelgan, bugungi kunda zamonaviy o‘zbek nasrining yetuk namoyandalaridan biriga aylangan Xayriddin Sulton ijodi alohida tadqiq etishga loyiq adabiy hodisadir.

Xayriddin Sultonov 1956-yilda Toshkent viloyati Qibray tumanidagi Tuzel qishlog‘ida tug‘ilgan, Toshkent davlat universitetining jurnalistika fakultetida tahsil olgan. Ijodiy faoliyatini matbuotda boshlagan adib "Guliston", "Yoshlik" jurnallarida, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyotda ishlagan; "Toshkent oqshomi"da bosilgan "Mirkarim chol" hikoyasini o‘zi matbuotdagi birinchi asari deb hisoblaydi[1, B. 5]. Demak, adibning adabiyotga kirib kelishi 70-yillarning ikkinchi yarmiga to‘g‘ri keladi — bu davr o‘zbek nasrida yangi avlod shakllanayotgan, hikoya va qissa janrlarida jiddiy izlanishlar kechayotgan pallalar edi. Hamidulla Boltaboyev 70–80-yillar nasrida insonning hissiy olamini tahlil qilishga e’tibor kuchayganini qayd etib, Murod Muhammad Do‘st, Ahmad A’zam, Erkin A’zamov, Tog‘ay Murod, Xayriddin Sultonov va Alisher Ibodinovni shu yo‘nalishdagi iste’dodli adiblar sifatida sanaydi: adibning ilk izlanishlaridayoq qahramonning ichki kechinmasi, ruhiy ziddiyati va ma’naviy tanlovini ochishga intilish yetakchi tamoyilga aylangan[2, B. 83].

Yozuvchi ijodining dastlabki bosqichida yaratilgan "Ko‘ngil ozodadur", "Yozning yolg‘iz yodgori", "Saodat sohili", "Yo, Jamshid", "Qog‘oz gullar" kabi asarlar o‘quvchilar mehrini qozondi va tanqidchilikning diqqatini tortdi. Keyinchalik adib "Odamlardan tinglab hikoya" to‘plami, "Haqiqat jamoli" publitsistik maqolalar to‘plami, "Ishonch telefoni" qissasi bilan yana xushnud etdi[3; 4]; "Boburiynoma", "Boburning tushlari", "Umr esa o‘tmoqda" kabi kitoblaridagi hikoya, qissa va esselari zamonaviy o‘zbek adabiyotida alohida o‘rin tutadi[1, B. 4]. Xayriddin Sulton nasrining o‘ziga xosligi hayot hodisalarini haqqoniy, insonparvarlik nuqtayi nazaridan aks ettirishida ko‘rinadi: adib oddiy odamlarni qahramon qilib oladi hamda ularning ruhiy kechinmalarini ishonarli gavdalantiradi[1, B. 4–5; 5, B. 5–8]. Bu xususiyat adib ijodini o‘zbek realistik nasrining Abdulla Qahhor, Shukur Xolmirzayev, O‘tkir Hoshimov an’analari bilan bog‘laydi, ayni paytda insonning ichki olamiga alohida e’tibor uning nasrini lirik-psixologik yo‘nalishga yaqinlashtiradi.

Adib ijodiga adabiy jamoatchilikning munosabati dastlabki asarlaridanoq ijobiy bo‘ldi: uning asarlari haqida U.Normatov, B.Nazarov, I.G‘afurov, A.Rasulov, H.Boltaboyev va boshqa adabiyotshunoslar maqola hamda taqrizlar e’lon qilganlar[6, B. 178–181]. Ibrohim G‘afurov "Ishonch telefoni" qissasini zamonaviy hayotning yangi badiiy shaklda aks ettirilgan namunasi sifatida yuqori baholaydi[7, B. 5]. Umarali Normatov esa adib qissa, hikoya va badialarini o‘tgan asr oxirgi choragi milliy adabiyotimiz

taraqqiyotida munosib o‘rin egallagan, shaxs jumbog‘i va inson ruhiyatini nazokat bilan teran anglash san’ati bilan milliy nasrda o‘ziga xos hodisaga aylangan asarlar sifatida ta’riflaydi[8, B. 180]. Ko‘rinadiki, tanqidchilik Xayriddin Sulton nasrini milliy nasr taraqqiyotidagi "o‘ziga xos hodisa" sifatida baholagan.

Xayriddin Sultonning adabiy jarayondagi o‘rnini belgilovchi muhim omillardan biri — uning Zahiriddin Muhammad Bobur siymosiga izchil murojaatidir. U.Normatov ta’kidlaganidek, yozuvchining chorak asrlik ijodi namunalarining teng yarmini Bobur shaxsiyati, hayoti, ijodiga bag‘ishlangan qissa, hikoya, badia, ocherklar tashkil etadi[8, B. 181]. 1982-yilda "Yoshlik" jurnalida nashr etilgan "Saodat sohili" qissasi adibning birinchi yirik asari bo‘lib, jozibador tili va ichki kechinmalar tasviri bilan darhol o‘quvchilar e’tiborini tortdi[9, B. 22–38]; U.Normatov bu qissa o‘n besh yildan buyon maktab adabiyoti dasturidan muqim o‘rin olib kelayotganini qayd etgan[8, B. 181]. Pirimqul Qodirovning "Yulduzli tunlar" romani bilan bir qatorda Xayriddin Sultonning Bobur mavzusidagi asarlari o‘zbek adabiyotida tarixiy shaxs obrazini yaratish an’anasini yangi bosqichga ko‘tardi: adib tarixiy voqealar xronikasini emas, tarixiy shaxsning ruhiy dramasini tasvir markaziga qo‘ydi. Istiqlol davrida bu yo‘nalish yanada teranlashdi: "Boburning tushlari" (1992), "Boburiynoma" (1997, 2019) asarlari orqali milliy o‘zlikni anglash, tarixiy xotirani tiklash g‘oyasi ilgari surildi, shu bilan birga "Yozning yolg‘iz yodgori" va "Ko‘ngil ozodadur..." qissalarida halol, vijdonli, sinovlar sababini o‘zidan izlaydigan qahramon konsepsiyasi adib nasrining yetakchi xususiyati sifatida shakllandi[1, B. 13–14].

Xayriddin Sulton nasrining adabiy jarayonga ta’sirini uning janr poetikasi sohasidagi izlanishlarisiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Adib, avvalo, hikoyanavis sifatida e’tirof etilgan: hikoyalarida ortiqcha tafsilotlar uchramaydi, jumlalar ixcham va ravon tuzilgan. Sh. Sapoyeva ta’kidlaganidek, X.Sultonning til masalasidagi talabchanligi har bir jumla va so‘zga jiddiy yondashishida ko‘rinadi[6, B. 179]. Adib kompozitsiya qurishda N.Gogol, A.Chexov, A.Qahhor tajribasidan bahra olgan; "Yo, Jamshid!" hikoyasi V.Rasputinning "Mariyaga pul kerak" qissasidan ta’sirlanib yozilgan[6, B. 179], bu milliy an’ana bilan jahon adabiy tajribasining uyg‘unlashganini ko‘rsatadi.

Yozuvchi ijodining ilmiy o‘rganilish darajasi ham muhim mezon bo‘lib xizmat qiladi. 2006-yilda Sh. Sapoyeva nomzodlik dissertatsiyasida adib hikoyalarini monografik planda tadqiq etdi[6, B. 178–179]. 2025-yilda Y.Karimova doktorlik (DSc) dissertatsiyasining ikki faslini "Saodat sohili" qissasiga bag‘ishlab, tragik pafos va obraz haqqoniyligi muammosini tahlil qildi[10, B. 222–255]; H.Boltaboyev uslubiy jihatlarni, I.Hasanov mahorat masalasini, B.Nazarov qissalar poetikasini o‘rgangan[11, B. 3–4]. Shunga qaramay, adib asarlarida milliy qadriyatlar va zamonaviylikning badiiy talqini masalasi maxsus monografik tadqiqot obyekti bo‘lgan emas — adib nasrida oila va avlodlar davomiyligi, mahalla va milliy turmush tarzi, tarixiy xotira kabi qadriyatlar zamonaviy davr muammolari bilan uzviy bog‘liqlikda idrok etiladi. Ana shu jihat mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligini belgilaydi.

Xulosa. Xayriddin Sulton o‘zbek adabiy jarayonida 70-yillar oxiri — 80-yillar avlodining yetakchi vakillaridan biri sifatida mustahkam o‘rin egallagan adibdir. Uning ijodi, birinchidan, milliy hikoyachilik va qissachilik rivojiga salmoqli hissa qo‘shib, istiqlol davri nasrining o‘ziga xos xususiyatlarini belgilovchi badiiy tamoyillarni shakllantirdi; ikkinchidan, Bobur mavzusidagi asarlari bilan o‘zbek adabiyotida tarixiy shaxs ruhiyatini lirik-psixologik talqin etish an’anasini boyitdi; uchinchidan, inson qalbini nazokat va nafosat bilan tadqiq etuvchi uslubi orqali milliy nasrda "o‘ziga xos hodisa" maqomiga erishdi. Adib ijodida milliylik va zamonaviylik, an’ana va yangilik uyg‘un birlashgani bois, uning asarlari milliy qadriyatlarning badiiy talqini muammosini o‘rganish uchun boy va ishonchli material beradi.

References

1. Ulug‘ov A. Xayriddin Sulton asarlarida hayot hodisalarining aks ettirilishi // O‘zbekiston: til va madaniyat. Adabiyotshunoslik. – 2023. – № 2(2). – B. 4–14.
2. Болтабоев Ҳ. Наср ва услуб: услуб муаммосига назарий нигоҳ ва ҳозирги ўзбек насрида услубий изланишлар. – Тошкент: Фан, 1992. – Б. 83.
3. Sulton X. Odamlardan tinglab hikoya: hikoyalar. – Toshkent: Adabiyot, 2020. – 376 b.
4. Sulton X. Ishonch telefoni: qissa. – Toshkent: Yoshlar matbuoti, 2024. – 176 b.
5. Sayyid S. Bir satr va bir kitob taassuroti // Sulton X. Odamlardan tinglab hikoya: hikoyalar. – Toshkent: Adabiyot, 2020. – B. 5–8.
6. Abdullayeva G. Xayriddin Sulton ijodining o‘rganilishi // Theory of Scientific Researches of Whole World: European Science International Conference. – B. 178–181.
7. G‘afurov I. Eng yangi adabiyot namunasi // Sulton X. Ishonch telefoni: qissa. – Toshkent: Yoshlar matbuoti, 2024. – B. 5.
8. Норматов У. Мафтункор ишқ муждалари ("Бобурийнома"нинг қайта мутолааси чоғидаги ўйлар) // Ижод сеҳри. – Тошкент: Шарқ, 2007. – Б. 180–181.
9. Султонов Х. Саодат соҳили: қисса // Ёшлик. – 1982. – № 1 (январь). – Б. 22–38.
10. Karimova Y.A. O‘zbek adabiyotida Bobur obrazi: tadrij va talqin: filologiya fanlari doktori (DSc) ... dissertatsiya. – Jizzax, 2025. – B. 222–255.
11. Xayriddin Sultonovning hikoyachilikdagi mahorati: magistrlik dissertatsiyasi qo‘lyozmasi. – B. 3–4.

Sogdian Merchants and the Silk Road: Central Asia's Role in East–West Connections (2nd Century BCE – 8th Century CE)

Jorayev Yhlas

Second-Year Student Majoring in History at the "Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers" National Research University (TIIAME-NRU)

yhlasjorayev@gmail.com

DOI: https://doi.org/10.68358/4fv1q492

Abstract. *This article examines the role of Sogdian merchants within the Silk Road system from the second century BCE to the eighth century CE, drawing on written sources and archaeological finds. It considers how the inhabitants of the Zarafshan and Kashkadarya oases built trade networks stretching from China to Byzantium, the function of the Sogdian language in commercial and religious contacts, and the Sogdian contribution to the exchange of material and spiritual culture. The study applies historical-comparative, source-critical and systemic methods. By comparing the Sogdian "Ancient Letters", the Mount Mug documents, the Afrasiab murals and Chinese chronicles, it argues that the Sogdians were not merely intermediaries but an independent economic and cultural force. The article shows the advantage of interpreting the Silk Road as a set of interconnected regional networks rather than a single route.*

Keywords: *Silk Road, Sogdiana, Sogdians, Samarkand, Afrasiab, Mount Mug documents, trade networks, cultural exchange, Central Asia, early Middle Ages*

So‘g‘d savdogarlari va Buyuk ipak yo‘li: Markaziy Osiyoning Sharq–G‘arb aloqalaridagi o‘rni (mil. avv. II asr – mil. VIII asr)

Annotatsiya. *Maqolada miloddan avvalgi II asrdan milodiy VIII asrgacha bo‘lgan davrda Sug‘diyona savdogarlarining Buyuk Ipak yo‘li tizimidagi o‘rni tarixiy manbalar va arxeologik topilmalar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda Zarafshon va Qashqadaryo vohalari aholisining Xitoydan Vizantiyagacha cho‘zilgan savdo tarmoqlarini shakllantirishdagi roli, sug‘d tilining savdo va diniy aloqalardagi vazifasi, shuningdek, sug‘dlarning moddiy hamda ma'naviy madaniyat almashinuviga qo‘shgan hissasi yoritiladi. Tadqiqot tarixiy-qiyosiy, manbashunoslik va tizimli tahlil usullariga asoslangan. «Qadimgi maktublar», Mug‘ tog‘i hujjatlari, Afrosiyob devoriy suratlari va Xitoy yilnomalari ma'lumotlari taqqoslanib, sug‘dlar o‘zlarini faqat vositachi emas, balki mustaqil iqtisodiy va madaniy kuch sifatida namoyon qilgani asoslanadi. Maqola Ipak yo‘lini yagona yo‘l emas, balki bir-biriga bog‘liq mintaqaviy tarmoqlar majmui sifatida talqin qilishning ilmiy afzalligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *Buyuk Ipak yo‘li, Sug‘diyona, sug‘dlar, Samarqand, Afrosiyob, Mug‘ tog‘i hujjatlari, savdo tarmoqlari, madaniy almashinuv, Markaziy Osiyo, ilk o‘rta asrlar*

Kirish. «Buyuk Ipak yo‘li» atamasi ilmiy muomalaga XIX asrda kirgan: uni 1877-yilda nemis geografi Ferdinand fon Rixtgofen (Richthofen) ishlatgan. Ushbu atama Sharqiy Osiyo va O‘rta yer dengizi o‘rtasidagi quruqlikdagi savdo aloqalarini ifodalaydi. Biroq so‘nggi tadqiqotlar bu tizim yagona yo‘l bo‘lmagani, balki turli yo‘nalishlardan iborat murakkab tarmoq bo‘lganini, unda ipakdan tashqari metall, ot, shisha, dori-darmon, ziravor, qimmatbaho toshlar va g‘oyalar ham harakatda bo‘lganini ko‘rsatmoqda.

Mazkur tarmoqning markaziy bo‘g‘inida Amudaryo va Sirdaryo oralig‘idagi Movarounnahr joylashgan edi. Uning Zarafshon va Qashqadaryo vohalarini egallagan tarixiy-madaniy mintaqasi qadimgi manbalarda **Sug‘diyona** (Sogdiana) nomi bilan tilga olinadi. Aholisi sharqiy eron tillaridan biri bo‘lgan sug‘d tilida so‘zlashgan. Samarqand (qadimgi Marokanda), Buxoro, Poykand, Kesh (hozirgi Shahrisabz), Panjakent kabi shahar markazlari mintaqa savdosining tayanchi bo‘lgan.

Tarixshunoslikda sug‘dlarga uzoq vaqt asosan «vositachi savdogarlar» sifatida qaralgan. So‘nggi o‘ttiz yilda esa E. de la Vessyer, F. Grene, B. Marshak, V. Livshis kabi tadqiqotchilar sug‘dlarning mustaqil tashkiliy tuzilmalarga, o‘z madaniyati va yozuviga ega bo‘lgan jamoa sifatidagi o‘rnini chuqurroq ochib berdilar.

Tadqiqotning maqsadi – sug‘d savdogarlarining Buyuk Ipak yo‘li tizimidagi o‘rnini aniqlash va ularning iqtisodiy hamda madaniy ta’sirini baholash.** Vazifalar: (1) Sug‘diyonaning geografik va siyosiy sharoitini yoritish; (2) sug‘dlarning savdo tarmoqlari tuzilishini manbalar asosida tahlil qilish; (3) madaniy va diniy almashinuvdagi rolini ko‘rsatish; (4) VIII asrdagi tarixiy o‘zgarishlar oqibatlarini baholash.

Metodologiya va manbalar

Tadqiqot tarixiy-qiyosiy va manbashunoslik tamoyillariga asoslangan. Manbalar to‘rt guruhga bo‘lingan:

• **yozma manbalar:** Xitoy yilnomalari (jumladan, Sima Qyan asarlari va Tan sulolasi

tarixlari) hamda Zhang Qian elchiligi haqidagi ma’lumotlar;

• **sug‘d hujjatlari:** Dunxuan yaqinida topilgan va milodiy IV asr boshlariga oid «Qadimgi maktublar», 1930-yillarda Mug‘ tog‘ida topilgan VIII asr boshiga oid hujjatlar;

• **arxeologik materiallar:** Afrosiyob, Panjakent va boshqa yodgorliklardan topilgan devoriy suratlar, tangalar, kulolchilik;

• **zamonaviy tadqiqotlar:** sug‘dshunoslik, Ipak yo‘li tarixi va Markaziy Osiyo madaniyati bo‘yicha monografiyalar.

Manbalar bir-biriga qiyoslab, bir-birini to‘ldiruvchi dalillar sifatida tahlil qilindi.

1. Sug‘diyona: geografik muhit va siyosiy tarix

Sug‘diyona Zarafshon daryosining unumdor vohasida joylashgan bo‘lib, sug‘orma dehqonchilik va hunarmandchilik uchun qulay sharoitga ega edi. Mintaqa Xorazm, Baqtriya, Farg‘ona va Choch (Toshkent vohasi) bilan chegaradosh bo‘lib, tabiiy ravishda savdo yo‘llarining kesishgan joyiga aylangan. Bu joylashuv sug‘dlarga turli yo‘nalishlarda aloqa o‘rnatish imkonini berdi.

Siyosiy jihatdan Sug‘diyona yagona davlatga birlashmagan. U Ahamoniylar davlatida satrapliklardan biri bo‘lgan, miloddan avvalgi 329–327-yillarda Iskandar Zulqarnayn qo‘shinlariga qarshi kurash maydoniga aylangan (Spitamen qo‘zg‘oloni), keyinchalik Salavkiylar, Yunon-Baqtriya, Kushon davlatlari bilan aloqada bo‘lgan. Milodiy V–VIII asrlarda mintaqa o‘nlab mustaqil shahar-davlatlarga bo‘linib, ularni mahalliy hukmdorlar (ixshidlar, afshinlar) boshqargan. Bu bo‘linganlik ularning savdo faoliyatiga to‘sqinlik qilmagan, aksincha, shahar jamoalarining tashabbuskorligini oshirgan.

Miloddan avvalgi II asrda Xitoy elchisi Chjan Szyan (Zhang Qian) Markaziy Osiyoga yo‘l oldi. U miloddan avvalgi 138-yil atrofida yo‘lga chiqib, taxminan 126-yilda qaytdi va Farg‘ona (Davan) hamda Sug‘diyona (Kangyuy) haqida ma’lumotlar keltirdi. Bu elchilik Xitoy va Markaziy Osiyo o‘rtasidagi muntazam aloqalarni yo‘lga qo‘yishning muhim bosqichi hisoblanadi.

2. Sug‘d savdo tarmoqlari: tuzilishi va faoliyati

Sug‘dlar savdo faoliyatining ilk yozma dalillaridan biri – «Qadimgi maktublar» deb nomlanuvchi sug‘d tilidagi xatlardir. Ular milodiy IV asr boshiga (taxminan 313-yil atrofida) oid bo‘lib, Dunxuan yaqinidagi qo‘riqxonadan topilgan. Maktublarda Xitoyning ichki hududlarida (Lanchjou, Luoyang kabi shaharlarda) faoliyat yuritgan sug‘d savdogarlari o‘z vatani va oila a’zolari bilan aloqa qilgani, mollar, kumush va ipak savdosi, shuningdek, siyosiy notinchliklar tufayli yuzaga kelgan muammolar haqida so‘z boradi. Bu hujjatlar sug‘dlarning allaqachon uzoq masofali va oilaviy-korporativ tarmoq asosida ishlaganini ko‘rsatadi.

Sug‘d savdo koloniyalari Xitoy shimolidagi Dunxuan, Turfon, Chang‘an va Luoyangdan tortib, Mo‘g‘uliston dashtlari, Yettisuv va Sharqiy Turkistonning vohalarigacha tarqalgan. Ularning ayrim vakillari Xitoyda ma’muriy mavqega ham ega bo‘lgan: jamoa boshliqlari xitoycha manbalarda *sabao* unvoni bilan tilga olinadi. Bu esa sug‘dlarning mahalliy hokimiyat bilan muzokaralar olib borgan, yarim rasmiy maqomga ega jamoalarini ko‘rsatadi.

Sug‘dlar savdosining asosiy mollari:

• ipak matolari va xom ipak (Xitoydan G‘arbga);

• kumush va oltin buyumlar, ayniqsa, sasoniy kumush idishlar;

• shisha, qimmatbaho toshlar, hidli moddalar va dori vositalari;

• ot va boshqa chorva mahsulotlari (Sharq va dasht xalqlari bilan almashinuvda);

• Sug‘diyonaning o‘z mahsulotlari: matolar, metall buyumlar, quritilgan mevalar.

Sug‘dlar savdo jarayonida turkiy xalqlar bilan, ayniqsa Turk xoqonligi (VI asr o‘rtalaridan) hukmdorlari bilan yaqin hamkorlik qilgan. Ko‘chmanchi xoqonlik sug‘dlarning savdo malakasidan, sug‘dlar esa xoqonlikning harbiy-siyosiy himoyasidan manfaatdor edi. Bu ittifoq Ipak yo‘lidagi xavfsizlikni oshirgan va sug‘d tilining dashtda ham amaliy muloqot vositasiga aylanishiga olib kelgan. Turk xoqonligining rasmiy yozishmalarida sug‘d yozuvidan foydalanilgani ham ma’lum. Keyinchalik sug‘d yozuvi uyg‘ur, so‘ngra mo‘g‘ul yozuvlariga asos bo‘lgan.

Tarmoqning o‘ziga xos jihati – uning markazlashgan boshqaruvga ega bo‘lmasdan, ishonch va qarindoshlik rishtalari asosida tashkil etilganidir. Savdogarlar karvonlarni guruh-guruh bo‘lib uyushtirgan, har bir yirik shaharda o‘z vakillarini tutgan. Bu yondashuv xavf-xatarlarni taqsimlash va axborot almashinuvini tezlashtirish imkonini bergan.

3. Madaniy va diniy almashinuv

Sug‘dlar faqat mollar emas, g‘oyalar va e’tiqodlar tashuvchisi ham bo‘lgan. Sug‘diyonaning o‘z diniy an’anasi zardushtiylik bilan bog‘liq bo‘lib, bu e’tiqodning mahalliy shakli, o‘lganlar suyaklarini maxsus idishlar (ossuariylar)ga qo‘yish an’anasi arxeologik jihatdan tasdiqlangan. Shu bilan birga, Sug‘diyonada buddaviylik, moniylik va nasroniylikning nestorian yo‘nalishi izdoshlari ham mavjud bo‘lgan. Sug‘d tilida yozilgan buddaviy, moniy va nasroniy matnlar Turfon va Dunxuan topilmalarida saqlanib qolgan. Bu holat sug‘dlar orasida e’tiqodiy bag‘rikenglik muhiti bo‘lganini ko‘rsatadi.

Buddaviy matnlarning xitoy tiliga tarjimasida sug‘d ruhoniylari va tarjimonlarining hissasi katta bo‘lgan. Dunyoga mashhur monax-tarjimonlar orasida sug‘d kelib chiqishiga ega shaxslar bo‘lgani ma’lum. Shu tariqa sug‘dlar Hindiston, Eron va Xitoy madaniy muhitlari o‘rtasida ko‘prik vazifasini bajargan.

Madaniy ta’sir san’at sohasida ham yaqqol sezilgan. Samarqanddagi Afrosiyob qal’asida topilgan VII asr o‘rtalariga oid devoriy suratlar mashhur. Ularda mahalliy hukmdor Varxuman huzuriga kelgan elchilar, Xitoy imperatori va Tan sulolasi bilan bog‘liq lavhalar, ovchilik, daryo bo‘yidagi bayram sahnalari tasvirlangan. Bu manzara Samarqand saroyining xalqaro aloqalar markazi bo‘lganini ko‘rsatadi. Panjakentdagi uylar va ibodatxonalar devorlaridagi suratlar esa hind va Eron epik an’analari, mahalliy afsonalar bilan bog‘liq syujetlarni aks ettiradi.

Sug‘d tili Ipak yo‘lidagi muhim aloqa vositasi bo‘lgan: Markaziy Osiyodan Xitoygacha bo‘lgan keng hududda uni savdo va diplomatiya tili sifatida ishlatganlar. Sug‘d yozuvi arami yozuvidan kelib chiqqan, kursiv xarakterga ega bo‘lib, keyinchalik turkiy xalqlarning yozuv madaniyatiga ham ta’sir ko‘rsatgan.

4. Mug‘ tog‘i hujjatlari: mahalliy hayotning guvohi

1933-yilda Zarafshon vodiysining yuqori qismidagi Mug‘ tog‘ida (hozirgi Tojikiston hududi) sug‘d tilida yozilgan hujjatlar to‘plami topilgan. Ular Dewashtich (Devoshtich) nomli Panjakent hukmdoriga tegishli bo‘lib, uning arablarga qarshi kurashi va qal’ada yashirinishi bilan bog‘liq voqealarni aks ettiradi (VIII asr boshi).

Hujjatlar orasida nikoh shartnomalari, yer va mulk sotuvi bitimlari, soliq va ma’muriy yozishmalar, shuningdek, arab hukmdorlari bilan aloqalarga oid xatlar bor. Ular sug‘d jamiyatida huquqiy munosabatlar, ayollarning mulkiy huquqlari, oilaviy tuzilma va ijtimoiy tabaqalanish haqida beqiyos ma’lumot beradi. Mug‘ hujjatlari sug‘dlarning boy savdogar tabaqasi bilan birga dehqonlar, mayda zodagonlar (dehqonlar) va mahalliy boshqaruv tizimining mavjudligini ham tasdiqlaydi.

5. VIII asrdagi o‘zgarishlar va sug‘d merosining taqdiri

VIII asr Sug‘diyona tarixida burilish davri bo‘ldi. Arab xalifaligi qo‘shinlari Qutayba ibn Muslim boshchiligida Movarounnahrga kirib, 712-yilda Samarqandni egalladilar. Ushbu istilo uzoq davom etgan va mahalliy qarshilikka duch kelgan: Mug‘ hujjatlari ham bu qarshilik izlari bilan bog‘liq. Mintaqada yangi siyosiy tartib va keyinchalik yangi din (islom) yoyilishi sug‘d jamiyati tuzilmasini asta-sekin o‘zgartirdi.

751-yilda Talas daryosi bo‘yida arablar va Xitoyning Tan imperiyasi o‘rtasida jang bo‘lib o‘tdi. Jang Markaziy Osiyodagi siyosiy kuchlar muvozanatiga ta’sir ko‘rsatgan, biroq tarixshunoslikda uning oqibatlari ba’zan bo‘rttirib talqin qilinadi. An’anaviy talqinga ko‘ra, Xitoy asirlari orqali qog‘oz tayyorlash sirlari Samarqandga o‘tgan, shu tariqa Samarqand qog‘ozi mashhur bo‘lgan; zamonaviy tadqiqotchilar bu bayonni to‘liq tasdiqlamasa-da, Samarqandning keyingi asrlarda qog‘oz ishlab chiqarish markaziga aylangani ma’lum.

Xitoyda esa 755-yilda sug‘d-turk kelib chiqishiga ega sarkarda An Lushan boshchiligida katta qo‘zg‘olon boshlandi. Bu voqea Tan imperiyasi ichida xorijiy, shu jumladan sug‘d kelib chiqishiga ega aholiga nisbatan ishonchsizlikni kuchaytirdi va sug‘d jamoalari mavqeiga salbiy ta’sir ko‘rsatdi.

Biroq sug‘dlar yo‘qolib ketmadi. Ularning savdo malakasi, hunarmandchilik an’analari, shahar madaniyati va ayniqsa o‘z tili keyingi davrlarda Somoniylar davrida shakllangan fors-tojik va turkiy madaniy muhitga singib ketdi. Sug‘d tilining ayrim elementlari va sug‘d tilining avlodi hisoblangan yag‘nob tili hozirgacha saqlanib qolgan. Samarqand, Buxoro kabi shaharlar esa IX–X asrlarda islom dunyosining yirik ilmiy va tijorat markazlariga aylandi.

Muhokama. Sug‘dlarning Ipak yo‘lidagi rolini baholashda uch yondashuvni ajratish mumkin. Birinchisi – klassik qarash bo‘lib, sug‘dlarni asosan Xitoy va G‘arb o‘rtasidagi vositachi deb biladi. Ikkinchi yondashuv (E. de la Vessyer) sug‘dlarning o‘z tarmoqlarini mustaqil tashkil etgan, siyosiy kuchlar bilan tenglik asosida hamkorlik qilgan jamoa ekanini ta’kidlaydi. Uchinchi yondashuv (V. Xansen) Ipak yo‘lini uzoq masofaga bir yo‘l bilan emas, qisqa masofali mahalliy savdoning ketma-ket bog‘lanishi sifatida ko‘radi va xitoy ipagining G‘arbdagi rolini o‘z o‘rnida baholashni taklif qiladi.

Bizning fikrimizcha, bu qarashlar bir-birini to‘ldiradi. Sug‘dlar uzoq masofali savdoni amalga oshirgan ayrim guruhlarga ega bo‘lgan, shu bilan birga ularning iqtisodiy kuchi mahalliy ishlab chiqarish va shahar bozorlariga ham tayangan. Shu sababli sug‘dlar faoliyatini «vositachilik» tushunchasi bilan cheklab bo‘lmaydi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarga olib keladi:

1. Sug‘diyona geografik joylashuvi, sug‘orma dehqonchilik va shahar madaniyati tufayli Buyuk Ipak yo‘lining markaziy bo‘g‘iniga aylandi.

2. Sug‘d savdogarlari qarindoshlik va ishonchga asoslangan, markazsiz, ammo samarali tarmoqlar tashkil etib, Xitoydan Eron va Turk xoqonligi hududlarigacha faoliyat olib bordilar.

3. Sug‘d tili va yozuvi savdo, diplomatiya va

diniy aloqalarda keng qo‘llanilib, turkiy yozuv madaniyatiga ham ta’sir ko‘rsatdi.

4. Afrosiyob va Panjakent suratlari, Mug‘ hujjatlari va «Qadimgi maktublar» sug‘dlarni mustaqil madaniy kuch sifatida ko‘rsatuvchi muhim manbalardir.

5. VIII asrdagi siyosiy o‘zgarishlar sug‘d jamoalarining mavqeini zaiflashtirgan bo‘lsa-da, ularning merosi islom davri Movarounnahr madaniyatida yashashda davom etdi.

Kelgusi tadqiqotlar uchun yangi arxeologik qazishmalar, sug‘d tilidagi matnlarning yangi nashrlari hamda Xitoy va Eron manbalarini qiyosiy o‘rganish istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

References

1. Frankopan P. The Silk Roads: A New History of the World. – London: Bloomsbury, 2015.
2. Grenet F. Samarkand: Cité de la route de la soie. Muallifning Afrosiyob devoriy suratlariga bag‘ishlangan ilmiy maqolalari bilan birga o‘rganilgan (Grenet F., Azarnouche S. Where the Hell is Samarkand? // Cahiers d'Asie centrale).
3. Hansen V. The Silk Road: A New History. – Oxford: Oxford University Press, 2012.
4. La Vaissière É. de. Sogdian Traders: A History. – Leiden: Brill, 2005.
5. Litvinsky B.A. (ed.) History of Civilizations of Central Asia. Vol. III: The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750. – Paris: UNESCO Publishing, 1996.
6. Livshits V.A. Sogdiyskaya epigrafika Sredney Azii i Semirechya. – Sankt-Peterburg: Filologicheskiy fakultet SPbGU, 2008.
7. Marshak B.I. Legends, Tales, and Fables in the Art of Sogdiana. – New York: Bibliotheca Persica Press, 2002.
8. Rtveladze E.V. Velikiy Shelkovyy put': istoriko-kulturnye ocherki. – Tashkent, 1999.
9. Whitfield S. Life along the Silk Road. – Berkeley: University of California Press, 1999.

Personal Suffering and National Memory in the Poetry of Iqbol Mirzo

Abbosbek Muminov
Leading Specialist at the Abdulla Avloniy National Institute of Pedagogical Excellence
Tashkent, Uzbekistan

DOI: https://doi.org/10.68358/4pdy6t55

Abstract. *This article examines the poetic representation of personal suffering and historical memory in the lyrical works of Iqbol Mirzo, focusing on their thematic, symbolic, and compositional interconnections. Drawing on the poet's collections published between 1993 and 2020, the study employs comparative-historical, structural-semantic, intertextual, and biographical approaches, supplemented by close textual analysis. Particular attention is paid to the conceptual opposition between the "whole-hearted person" and the "broken person," which serves as a framework for interpreting moral responsibility, individual identity, and social vulnerability. The analysis explores how recurring images and symbols, including the fist, sword, hoe, chain, rust, and personal names, transform individual emotional experiences into expressions of collective historical consciousness. The article also investigates the representation of historical trauma, colonial oppression, social conformity, and national identity through dramatic monologues, irony, satire, repetition, and circular composition. The findings indicate that historical memory emerged as a significant dimension of Iqbol Mirzo's poetry during the final years of the Soviet period and subsequently developed into a broader reflection on contemporary moral challenges and civic responsibility. The study concludes that the poet's distinctive contribution lies in his ability to convey complex historical and philosophical concerns through accessible lyrical forms, integrating personal experience with national memory.*

Keywords: *Iqbol Mirzo, Uzbek poetry, lyrical subject, personal suffering, historical memory, national identity, poetic symbolism, historical trauma, moral responsibility, structural-semantic analysis.*

Shaxsiy dard va millat xotirasi – Iqbol Mirzo lirikasi haqida

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Iqbol Mirzo lirikasida shaxsiy iztirob va tarixiy xotiraning badiiy ifodasi, ularning mavzuviy, ramziy hamda kompozitsion o'zaro bog'liqligi tadqiq etiladi. Shoirning 1993–2020-yillarda nashr etilgan she'riy to'plamlari asosida qiyosiy-tarixiy, struktural-semantik, intertekstual va biografik tahlil usullari qo'llanilib, she'riy matnlarning badiiy xususiyatlari o'rganiladi. Tadqiqotda "qalbi butun odam" va "singan odam" obrazlari o'rtasidagi konseptual qarama-qarshilikka alohida e'tibor qaratilib, ular orqali shaxsiy o'zlik, ma'naviy mas'uliyat va ijtimoiy muhit ta'sirining ifodalanishi ochib beriladi. Shuningdek, musht, qilich, ketmon, zanjir, zang va ism kabi takrorlanuvchi obraz hamda ramzlarning individual kechinmalarni jamoaviy tarixiy xotira darajasiga olib chiqishdagi badiiy vazifasi tahlil qilinadi. Tarixiy jarohatlar, mustamlakachilik, ijtimoiy murosasozlik va milliy o'zlik masalalarining ijroviy lirika, kinoya, satira, takror va halqa kompozitsiya vositasida yoritilishi ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari Iqbol Mirzo she'riyatida tarixiy xotira mavzusi sovet davrining so'nggi yillaridayoq shakllanganini va keyinchalik zamonaviy jamiyatning ma'naviy muammolari hamda fuqarolik mas'uliyati bilan uyg'unlashib rivojlanganini ko'rsatadi. Shoir ijodining o'ziga xosligi murakkab tarixiy-falsafiy mazmunni xalqona va ta'sirchan lirik shakllar orqali ifodalash, shaxsiy kechinmalarni milliy xotira bilan badiiy yaxlitlikda tasvirlashda namoyon bo'ladi.*

Kalit so'zlar: *Iqbol Mirzo, o'zbek she'riyati, lirik qahramon, shaxsiy iztirob, tarixiy xotira, milliy o'zlik, poetik ramz, tarixiy jarohat, ma'naviy mas'uliyat, struktural-semantik tahlil.*

Kirish. XX asrning 80-yillari oxiri va 90-yillarida o'zbek she'riyatida lirik "men"ning tabiati sezilarli o'zgardi. Y.Solijonov bu jarayonni sho'ro she'riyatiga xos "maddohlik, balandparvozlik, yuzakilik, quruq pand-nasihat"dan voz kechish ehtiyoji bilan bog'laydi[Solijonov, 2020: 20] va yangi davr lirikasida lirik men "avvalo, o'zining yuragiga razm solishga, ko'nglini taftish qilishga e'tibor qaratmoqda" deb yozadi[Solijonov, 2020: 16]. Biroq olim bu burilishning ildizlari chuqur ekanini ham ta'kidlaydi: 70-yillardayoq E.Vohidovning "O'zbegim", "Ruhlar isyoni", A.Oripovning "Hangoma", R.Parfining Turkiston haqidagi she'rlari og'ir sharoitda dunyoga kelib, adabiyotning "erk bongini" chalib turganidan darak bergan edi[Solijonov, 2020: 5]. Demak, yangi lirika bo'sh joyda emas, milliy she'riyatning ichki an'anasi zaminida shakllangan.

Ana shu avlodning yorqin vakillaridan biri Iqbol Mirzodir. Y.Solijonov uni U.Azim, Sh.Rahmon, X.Davron, M.Yusuf, S.Sayyid singari shoirlar qatorida tilga olib, ularning ijodi "avvalo, o'z «men»i bilan ajralib turishini" ta'kidlaydi[Solijonov, 2020: 16]. U.Normatov Iqbol Mirzoni Muhammad Yusuf boshlab bergan xalqona lirika yo'lini "dadil davom ettirayotganlar" safida ko'radi va uning she'rlari bir qarashda "sho'x-shodon, o'ynoqi misralardangina yaralganday" tuyulsa-da, zamiriga razm solinsa, ularning qanotida

“shoirning qalb tug‘yonlari, armon to‘la alamli o‘y-mushohadalari” yashiringaniga e’tibor qaratadi[Normatov, 2007]. R.Qo‘chqor esa shoirning birorta she’rida “yolg‘on tuyg‘uni, zo‘rma-zo‘raki pafosni, zamonasozligu kimlargadir yoqishga ishtiyoqni” sezmaganini yozadi[Qo‘chqor, 2000: 2].

Bu kuzatishlar Iqbol Mirzo lirikasida qo‘shiq ohangi ostida jiddiy ijtimoiy-falsafiy qatlam borligini ko‘rsatadi. Ammo ular so‘zboshi va adabiy-tanqidiy maqola janrida aytilgan bo‘lib, bizga ma’lum manbalarda shoir she’riyatidagi fojiaviy ibtido va tarixiy xotiraning qaysi badiiy vositalar orqali yuzaga chiqishi, bu vositalarning she’rdan she’rga o‘tib qanday tizim hosil qilishi maxsus tahlil obyekti bo‘lmagan. Holbuki, Cho‘lpon adabiyotni “har bir millatning hisli ko‘ngul tarixining eng qorong‘u xonalarida” yetishgan va “fayzli til birla taqdir etula olmaydirg‘on bir gul” deb ta’riflagan edi[Cho‘lpon, 1914]. Bu ta’rifga ko‘ra, lirik she’rdagi shaxsiy iztirob ayni paytda millat ko‘ngli tarixining bir sahifasidir. Mazkur maqola Iqbol Mirzo lirikasini ana shu nuqtayi nazardan – shaxs fojiasi bilan tarixiy xotiraning poetik birligi sifatida o‘rganishga qaratilgan.

Maqsad va vazifa. Tadqiqotning maqsadi – Iqbol Mirzo lirikasida hayotiy fojia va tarixiy xotiraning ifoda tizimini, ya’ni ular qaysi obraz, ramz, kompozitsion va intonatsion vositalar orqali badiiy voqelikka aylanishini aniqlash. Shu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi: shoir lirik qahramonining konsepsiyasini, xususan, “qalbi butun odam” g‘oyasining mazmunini va uning antitezasini aniqlash; tarixiy xotira ifodalangan makon obrazlari va ramzlarni, ularning kompozitsion vazifasini ochish; ijroviy lirika shaklida yozilgan she’rlarda tarixiy voqelikning qanday baholanishini ko‘rsatish; bugungi kunning ma’naviy-ijtimoiy illatlari tasvirlangan she’rlarda satira va sarkazm usullarini tahlil qilish; sanasi ko‘rsatilgan matnlar asosida asosiy she’rlarning yaratilish xronologiyasini tiklab, mavzular tadrijini belgilash.

Usullar. Tadqiqot materiali sifatida shoirning to‘qqiz she’riy to‘plami olindi: “Yurakning shakli” (1993), “Ko‘ngil” (1993), “Meni eslaysanmi” (2000), “Tanlangan she’rlar” (2002), “Qo‘shiqlarim” (2004), “Seni bugun ko‘rmasam bo‘lmas” (2005), “Sizni kuylayman” (2007), “Agar jannat ko‘kda bo‘lsa...” (2010) va “Aytgil, do‘stim, nima qildik Vatan uchun?!” (2014). Bularga shoir asarlarining 2020-yilda nashr etilgan ikkinchi jildi – “Ko‘nglingda nima bor, bilmayman” qo‘shildi. Bu jildga 2001–2019-yillarda yozilgan she’rlar yaratilgan yili bilan kiritilgani uchun u “Aytgil, do‘stim...” to‘plamidagi sanasiz she’rlarning yilini aniqlashda tayanch manba bo‘ldi. Bir she’r bir necha to‘plamda takrorlangani uchun har bir iqtibos barcha nashrlar bilan solishtirildi, nashrlar orasidagi tafovutlar alohida qayd etildi. Masalan, “Dashtda” she’ri “Sizni kuylayman”da 1987-yil, “Tanlangan she’rlar”da esa 1988-yil bilan sanalangan; “Xudbin” she’rining sanasi ham ikki to‘plamda 1990 va 1992-yil deb turlicha ko‘rsatilgan[Mirzo, 2007: 56, 69; Mirzo, 2002: 7, 30]. “Aytgil, do‘stim...” (2014) to‘plamidan iqtiboslar bosma sahifalar bo‘yicha, qolgan to‘plamlardan esa ularning elektron nusxalari sahifalari bo‘yicha keltirildi; 2020-yilgi jild elektron nusxasi asosida o‘rganilgani sababli unga havolalarda sahifa ko‘rsatilmadi.

Tahlilda bir necha usul uyg‘unlashtirildi. Qiyosiy-tarixiy usul she’rlarni yaratilgan davr bilan, xususan, E.Vohidovning 1988-yilgi publitsistikasi bilan qiyoslash imkonini berdi. Struktural-semantik usul orqali motiv va ramzlarning she’rdan she’rga ko‘chishi kuzatildi. Intertekstual tahlil Muhammad Yusuf satrlari va xalq yo‘qlov qo‘shiqlari bilan aloqalarni aniqlashga, biografik usul esa shoirning “Ko‘ngildagi gap” nomli avtobiografik e’tirofiga tayanishga xizmat qildi. Biografik usulning asosliligini E.Vohidovning “bolalik xotiralarimning ko‘pchiligi she’rlarga, dostonlarga ko‘chgan ekan” degan e’tirofi ham tasdiqlaydi[Vohidov, 1987: 6]. Ayni paytda D.Quronov ta’kidlaganidek, lirik qahramon shoirning aynan o‘zi emas, u “men”dan yaratilgan boshqa bir “men”dir; ular orasidagi munosabat “ajralmas qo‘shilmaslik” tarzida tushuniladi[Quronov, 2019: 271–272]. Shu bois biografik dalil she’rni izohlash uchun emas, uning tarixiy zaminini ko‘rsatish uchungina olindi. Matnni yaqindan o‘qish tamoyiliga tayanib, she’rlarning so‘z tanlovi, tovush tashkili, takror va naqarotlari, kompozitsiyasi tahlil qilindi. Nazariy asos sifatida Fitratning she’r va lirika haqidagi ta’riflari[Fitrat, 2009: 7–8, 78], Izzat Sultonning lirik qahramon talqini[Sulton, 2005: 174] hamda D.Quronovning lirik qahramon, lirik subyekt va lirikaning subyektiv tashkillanishi (avtopsixologik, ijroviy, personajli lirika) haqidagi qarashlari[Quronov, 2019: 270–273] olindi.

**Natijalar va mulohaza

1. “Qalbi butun odam” va “singan odam”: lirik qahramon konsepsiyasi**

D.Quronov lirik qahramonni “muayyan shoirning lirik ijodi ... bag‘ridan o‘sib chiquvchi” va “alohida bir shaxs (qalb)ni tasavvur ettira” oladigan obraz sifatida ta’riflaydi[Quronov, 2019: 271]. Izzat Sulton uni “shoir shaxsi bilan estetik idealning omixtasi” deb ataydi[Sulton, 2005: 174]. Iqbol Mirzo lirikasida ana shunday yaxlit shaxs qiyofasi bir she’rning sarlavhasida aniq

formulaga aylangan – “Qalbi butun odam” (1994):

*Qalbi butun odam bir kun anglar ekan:
Fazo to‘la ohang ekan, ranglar ekan.
...
Kaftlarimiz boshimizda qalqon emas,
Panohimiz qalbimizda, panohimiz.*[Mirzo, 2000: 18]

R.Qo‘chqor bu she’rni shoirlarning qalbi “darz ketgan”, “ko‘ngli o‘ksik”, “yuragi yarimta” bo‘lishi lozim degan “kitobiyroq qarashlar”ga kiritilgan tahrir sifatida baholagan va “faqat Qalbi butun ijodkorgina dunyoni bor murakkabligi bilan anglay oladi, anglata oladi” degan xulosaga kelgan[Qo‘chqor, 2000: 3]. Matn bu kuzatishni yana ham aniqlashtiradi: she’rda butunlik osoyishtalik emas, balki sezgirlik shartidir. Butun qalb “yolg‘on ohlar”ni ham ajrata oladi, “hatto ajal ham odamni tanlar ekan” degan fojiaviy haqiqatni ham anglaydi. Shuning uchun she’r “Qalbi butun odam yolg‘iz qolmasin, do‘st” iltijosi va “Qaramasang, toshoyna ham zanglar ekan” degan ogohlantirish bilan yakunlanadi[Mirzo, 2000: 18]. Butunlik doimiy e’tibor talab qiladigan holat: qaralmagan ko‘ngil, xuddi oyna kabi, zanglaydi. Quyida ko‘rilganidek, “zang” obrazi shoir lirikasining tarixiy qatlamida ham muhim vazifa bajaradi.

Butun qalbning bahosi – yolg‘izlik. “Yolg‘iz” (1995) she’rida lirik qahramon o‘zini tabiat hodisalari bilan qiyoslaydi: suv bug‘lanib qayta to‘kiladi, shamolni har elat o‘zicha ataydi, yulduz “mingta ism bilan yashaydi”, inson esa takrorlanmaydi: “Sen qaydan topasan boshqa Iqbolni, / Axir men bittaman, yagona, yolg‘iz”[Mirzo, 2000: 50]. Shoir o‘z ismini lirik matnga kiritadi va shu bilan yolg‘izlikni ijtimoiy yakkalanish emas, shaxsning takrorlanmasligi sifatida talqin qiladi. Ayni she’rda shoir lirikasining kalit tushunchasi ochiq aytiladi: “Nafasim – g‘animat, so‘zim – g‘animat, / Fojia – poyimdan uzilgan har iz”[Mirzo, 2000: 50]. Demak, hayotiy fojia faqat katta tarixiy voqealarda emas, har bir qaytarib bo‘lmaydigan lahzaning yo‘qotilishida ham ko‘rinadi.

Lirik qahramonning o‘ziga nisbatan kinoyali nigohi “Xudbin” she’rida yaqqol seziladi. She’r “Ehtimol, men o‘zim xayolparastman, / Balki sal xudparast, salgina nodon” degan iqror bilan boshlanadi. Uning o‘rtasida “Otam ham, onam ham begona go‘yo, / Faqat o‘zim yaxshi, bir o‘zim yaxshi” deyiladi, yakunida esa bu formula teskarisiga aylanadi: “Hamma bir g‘alati qadar ko‘zini, / Go‘yo hamma yaxshi, bir o‘zim yomon”[Mirzo, 2002: 29–30]. “Bir o‘zim yaxshi”dan “bir o‘zim yomon”gacha bo‘lgan bu o‘zgarish jamiyat nigohining shaxsga qanday tazyiq o‘tkazishini, “go‘yo” so‘zi esa bu bahoning yolg‘onligini ko‘rsatadi.

“Qalbi butun odam”ning antitezasi “Singan odam” (2001) she’rida yaratilgan:

*Singan odam, tuyg‘ulari tingan odam,
Singan odam, qismatiga ko‘ngan odam.
Siniq kulib, siniqqina ko‘rishadi,
Kun ko‘radi, yashamaydi singan odam.* [Mirzo, 2004: 48]

U.Normatov bu she’rda shoir qo‘shiq vositasida “epik asarga xos muayyan toifa kimsalarning ko‘rimli qiyofasi – portretini, jonli xarakterini” yarata olganini ta’kidlaydi[Normatov, 2007]. Bunga shuni qo‘shish mumkin: singan odam yovuz emas, u “singanlarni sindirmaydi”, birovning aybini ham “bildirmaydi”. Uning fojiasi qo‘rquvda: “Ko‘rilmagan katta xavfni ko‘rib qolgan, / Qochib borib o‘z ichiga kirib qolgan”[Mirzo, 2004: 48]. O‘z qobig‘iga kirib olishning bahonasi ham she’rda aytilgan: “Yuribmiz-da, deydi endi o‘g‘il-qiz deb”. Bu bahona, quyida ko‘rilganidek, “Bola-chaqa” she’rida tarixiy miqyosga ko‘tariladi. Shunday qilib, “qalbi butun” va “singan” odam qarama-qarshiligi Iqbol Mirzo lirikasidagi ijtimoiy tahlilning o‘lchoviga aylanadi: butunlik – sezgirlik va mas’uliyat, singanlik – qo‘rquv va o‘z ichiga qochish.

2. Yurakdan mushtga: metaforaning ijtimoiylashuvi

Shoirning 1993-yilgi to‘plamiga nom bergan “Yurakning shakli” sochma she’r shaklida yozilgan. Fitrat “sochim she’r” (mansur she’r)ni alohida tur sifatida ko‘rsatib, unda “vazn” va “qofiya” talab qilinmasa-da, “so‘zlarning hunarlicha (san’atkorona) bo‘lishi” shart ekanini, she’rning mohiyati esa “yurakimizda hosil bo‘lg‘an ... sezgilarni hunarlicha so‘zlar bilan boshqalarning yuragiga o‘tkarmak” ekanini ta’kidlagan edi[Fitrat, 2009: 7–8]. Iqbol Mirzoning sochmasida aynan yurakning o‘zi so‘roq ostiga olinadi: “Yurak o‘xsharmikin tugilgan mushtga... / Alam bilan mahkam tugilgan mushtga...”[Mirzo, 1993a: 7].

She’r savollar zanjiri tarzida qurilgan. Avval yurak mushtga o‘xshatiladi, so‘ng an’anaviy lirik timsollar sinab ko‘riladi: “qatma-qat”, “qonrang” atirgul, dardini ichiga sig‘dirolmay yorilayotgan anor. Anor obrazi ham mavhum emas, u aniq makonga bog‘lanadi: “Quvaning anoriga... / Dashnobod anoriga... / O‘zimizning anorga...”. Oxirida esa she’r yana boshlang‘ich o‘xshatishga qaytadi va eng muhim o‘zgarish grammatik shaklda ro‘y beradi: “Yo chindan ham mushtga o‘xsharmikin-a? Alam bilan mahkam / tugilgan mushtumga. / mushtimga... / Mushtimizga...”[Mirzo, 1993a: 7]. Umumiy “musht” egalik qo‘shimchalari orqali avval “mushtim”ga, so‘ng “mushtimiz”ga aylanadi – shaxsiy alam jamoaviy alamga o‘sadi. Mushtning dushmani ham aniq chizilgan: “chuvalchangdek

yuzsiz g‘animlar” va “kapalakmijoz ... ilashmaydigan do‘stnusxalar”. Ulardan “o‘ch ololmay”, musht “devordek ko‘krak qafasidan alamini” oladi, shundan so‘ng yurak urishini eslatuvchi “Gup-gup... gup-gup...” tovushlari keladi[Mirzo, 1993a: 7]. Demak, she’rdagi fojia tashqariga chiqolmagan, ko‘krak qafasiga qamalgan noroziligidadir. E.Vohidov 1987-yilda “Adabiyot, san’at – qalbning hunari, yurakning ishi”, “agar yozuvchi, shoir vijdon so‘zini aytolmasa fojea yuz beradi” deb yozgan edi[Vohidov, 1987: 41]. Iqbol Mirzo bu fojiani obraz tiliga ko‘chiradi: so‘zga aylanolmagan vijdon ko‘krak qafasida musht bo‘lib uradi.

Musht obrazi shu bir she’r bilan cheklanmaydi va shoir ijodida motivga aylanadi. Muhabbat she’ri “Entikardi”da lirik qahramonning qaynagan qoni “to‘lqin-to‘lqin tortib, gup-gup musht urar”[Mirzo, 2004: 14], “Daraxtlar” (2012) she’rida bo‘ronlarga chidagan daraxtlarning “yaproqlar musht bo‘lib tugildi qator”[Mirzo, 2014: 7; Mirzo, 2020], “O‘zbek” she’rida esa “Tog‘ni tolqon qildi bobomeros musht”[Mirzo, 2014: 97]. Shunday qilib, 1993-yilgi sochmada qafasga qamalgan alam ramzi bo‘lgan musht keyingi she’rlarda bardosh va ajdodlardan qolgan kuch ramziga aylanadi.

3. Tarixiy xotira: makon, ramz va kompozitsiya

Iqbol Mirzo lirikasida tarixiy xotira ko‘pincha makon orqali uyg‘onadi. Buning eng yorqin namunasi “Dashtda” she’ridir:

*Bu yerdan oh urib o‘tgan Go‘ro‘g‘li,
Bu yerdan ot surib o‘tgandir Namoz,
Bu yerga qismatning uchta zo‘r o‘g‘li
Piyoz ekyapmiz,
piyoz!*[Mirzo, 2002: 7]

She’r halqa kompozitsiyaga qurilgan: u “Bu yerdan ot surib o‘tgandir Namoz” misrasi bilan boshlanib, “Bu yerdan ot surib o‘tmaydi Namoz...” misrasi bilan yakunlanadi[Mirzo, 2002: 7]. Bir so‘zning bo‘lishli shakldan bo‘lishsiz shaklga o‘tishi epik o‘tmish bilan bugungi kun orasidagi jarlikni ochib beradi. Dostonlardagi Go‘ro‘g‘li va xalq xotirasidagi Namoz kezgan dashtda endi “qismatning uchta zo‘r o‘g‘li” – ertaklardagi uch og‘a-ini formulasi – piyoz ekadi. Grammatik nomuvofiqlik ham ma’noli: uchinchi shaxsdagi ega (“uchta zo‘r o‘g‘li”) birinchi shaxs ko‘plikdagi kesim (“ekyapmiz”) bilan bog‘lanadi, ya’ni lirik qahramon kuzatuvchi emas, o‘zi ham shu “o‘g‘illar”dan biri. “Piyoz ekkanimiz / ekkan” naqaroti kundalik tirikchilikning bir xilligini ritm darajasida takrorlaydi, “Rizqi ro‘z degani – / titilgan to‘rva. / Do‘konda falon pul paxta yog‘i... / Piyoz bo‘lsa, / qozonda sho‘rva” misralari esa qahramonlik makonining tirikchilik makoniga aylanganini ko‘rsatadi[Mirzo, 2002: 7].

She’rning sanasi (1987–1988) uning ijtimoiy zaminini aniqlashtiradi. Shoir avtobiografiyasida “Bolaligim paxtaning qora mehnatida kechgan. Bugun o‘ylasam, naqadar shafqatsiz, adolatsiz kunlar bo‘lgan ekan” deb yozadi[Mirzo, 2007: 2]. Xuddi shu yillarda E.Vohidov paxtakor mehnati haqida ochiq gapirgan edi: “Nomi oldi-sotdi bo‘lsa ham, aslida prodrazverstka zamonidagi kabi paxta undirib olinadi”, “Dala qahramoni bo‘lgan paxtakorning bir kunlik ish haqiga Toshkent bozorida ikki dona olma beradi”[Vohidov, 1992: 180]. Shunday qilib, “Dashtda”dagi “paxta yog‘i” tasodifiy maishiy detal emas, u davrning eng og‘riqli ijtimoiy muammosiga ishora qiladi.

Xuddi shu mavzu “Qilich” she’rida ramz darajasiga ko‘tariladi. Temirchi otaning ustaxonasida bola “Ota, qilich yasab bering...” deb yolvoradi, ota esa eshitmaydi: sandon ustida faqat ketmon yasaladi. Bolaning tilida bu so‘z bo‘g‘inlarga ajraladi: “ket-monnnn, ket-monnn...”, so‘ng u “Ketaman, – ahd qilar bola, – Qo‘qonga ketaman, / Qilich yasaydigan ustaga...” deydi[Mirzo, 1993a: 6]. “Ketmon” so‘zining birinchi bo‘g‘ini bolaning “ketaman” degan qaroriga ulanadi: tovush o‘yini syujetdagi burilishni tayyorlaydi. Keyin temirchining ustaxonasiga grotesk qiyofali kimsa kirib keladi: “Bir maxluq kirib keladi: / Qo‘llari panshaxa, kallasi paqir”. U “– Ertaga yuzta ketmon yasa, / Ertaga yuz paqir olasan!” deb buyuradi[Mirzo, 1993a: 6]. Bu maxluqda majburiy mehnat tizimining grotesk qiyofasini ko‘rish mumkin: u dehqonchilik asboblaridan yasalgandek, kallasi ham, inson mehnatiga to‘laydigan haqi ham “paqir”. She’r bolaning yarim tunda uyg‘onib ko‘rgan manzarasi bilan tugaydi: “Ko‘rar o‘rik shoxlari aro / Zanglagan va siniq qilichni...”[Mirzo, 1993a: 6].

Qilich obrazi shoirning boshqa she’rlarida ham uchraydi. U.Normatov Iqbol Mirzoning “istiqlol arafasida bitilib, metafora asosiga qurilgan” “Tutlar” she’rini tahlil qilib, uning yakunida lirik qahramon tushiga “har bir novdasi / Qilichga aylangan darg‘azab tutlar” kirishini keltiradi va bu she’rning tagma’nosi “mehnatkash dehqonning o‘sha kezlardagi ahvol-ruhiyati, ayanchli qismati” ekanini ta’kidlaydi[Normatov, 2007]. “Tutlar”da qilich daraxt novdalaridan g‘azab ramzi bo‘lib unib chiqsa, “Qilich”da u o‘rik shoxlari orasida zanglagan va singan holda topiladi. Bir obrazning ikki holati – qo‘zg‘algan g‘azab va zanglagan meros – shoirning tarixiy xotiraga munosabatidagi ikki qutbni belgilaydi. “Botirlar” (2012) she’ridagi “Katta bobom qalam yo‘ngan qilichda, / Nayza bilan qo‘shiq yozgan shoirlar” misralarida esa qilich va qalam yana birlashadi[Mirzo, 2014: 32; Mirzo, 2020].

Zang obrazi ham shu tizimning bir halqasidir.

“Qalbi butun odam”da qaralmagan ko‘ngil oynadek “zanglar” edi. “Tepalik” she’rida tepaliklar ko‘ksida “zanglarga chulg‘angan ajdodlar xoki” yotadi, shoir esa yangi avlodga “Ota tepalikka qayting bir da’fa, / Unutmang, shundadir hayot va mamot!” deb murojaat qiladi va “Yuraktepalarda gulxan yoqingiz!” deb chaqiradi[Mirzo, 2014: 5–6]. Shoir lirikasida zang unutish va e’tiborsizlik ramzi, gulxan esa xotiraning hushyorligi ramzi sifatida keladi.

Tarixiy xotiraning yana bir shakli – ijroviy lirika. D.Quronovning ta’rifiga ko‘ra, bunday she’rlarda “shoir o‘zga shaxs ruhiyatiga kiradi, go‘yo uning rolini o‘ynaydi”, kechinma egasiga esa odatda “sarlavhasi, sarlavha ostidagi izohi” ishora qiladi; 60-yillardan boshlab o‘zbek she’riyatida bunday she’rlarning qahramonlari tarixiy shaxslar bo‘lib, shoirlar jamiyatning holatini “ajdodlar ko‘zi bilan ko‘rish, baholashga” intilgan[Quronov, 2019: 272–273]. Iqbol Mirzoning “Vereshchagin” she’ri shu shaklda yozilgan, ammo unda tarix ajdodlar emas, bosqinchi nigohi orqali ko‘rsatiladi. She’r sarlavhasidagi nom izohda “XIX asr rus rassomi” deb ko‘rsatilgan[Mirzo, 1993a: 31]. V.V.Vereshchagin Turkistonni bosib olish yurishlarida rus qo‘shini bilan birga bo‘lgan rassom edi, she’r esa uning tilidan aytilgan monolog sifatida qurilgan:

*Mo‘yqalamning qili –
turkiyning sochi...
tunni chizdim
sart ko‘ziga botirib,
Qirmiz gullar soldim
Qirg‘iz xunin sochib,
Musavvirga ranglar kerak,
olg‘a,
botirim!*[Mirzo, 1993a: 31]

Bu misralarda san’at ashyosi mustamlaka qilingan xalqlar tanasidan olinadi: mo‘yqalam qili – turkiyning sochi, tunning rangi – “sart ko‘zi”, qirmiz gullar – qirg‘iz qoni. Xalqlarning nomlari – “turkiy”, “sart”, “qirg‘iz” – bu monologda o‘zlik belgisi emas, bo‘yoq manbaining nomiga aylanadi. Monologning eng dahshatli nuqtasi “Shafqat qilma, / yashashga behuquq go‘dak / Hozirdanoq tayyor bizni tishlashga...” misralaridir: bosqin mantiqi go‘dakda ham dushman ko‘radi. Rasmlarning maqsadi esa kinoya bilan ochiladi: “Rossiyaga rangin suvratlar kerak, / Hech bo‘lmasa, / xonimlar ko‘nglin xushlashga”[Mirzo, 1993a: 31]. Ikki marta takrorlangan “Musavvirga ranglar kerak, / olg‘a, / botirim!” naqaroti she’rni halqa shaklida yopadi va bosqinchining o‘z so‘zlari bilan o‘zini fosh etishini ta’minlaydi. Shu tariqa ijroviy lirika qoralovchi ritorikadan ko‘ra kuchliroq vositaga aylanadi.

“Bola-chaqa” (2008) she’rida tarixiy xotira bir bahonaning asrlar osha takrorlanishi orqali beriladi. She’r afsonaviy cho‘pon Shiroqning qahramonligi bilan boshlanadi: “«Men ketdim!» – dedi Shiroq, / Bu so‘nggi qaror edi. / Sen ham borarding, biroq / Bola-chaqang bor edi”. Keyingi bandlarda Er To‘nga va “Toshkand darvozasi” tilga olinadi: “Bola-chaqa deb sotding / Yovga Yurt og‘asini. / Ichkaridan qulatding / Toshkand darvozasini”[Mirzo, 2014: 11; Mirzo, 2020]. She’rdagi “sen” – har davrda “bola-chaqa”ni xiyonat va qo‘rqoqlikka bahona qilgan odamning umumlashma obrazi. Bugungi kunda u “Do‘ppi tor kelgan zahot / Bola-chaqam bor, deysan” deb o‘zini oqlaydi. She’rning so‘nggi bandi esa kutilmagan burilish yasaydi:

*Quritardim zotingni,
O‘tirmasdim she’r so‘ylab.
Aytolmayman otingni
Bola-chaqamni o‘ylab...*[Mirzo, 2014: 11]

Satira avtoironiyaga aylanadi: lirik qahramon o‘zi qoralagan bahonaning domiga o‘zi ham tushganini tan oladi. Ayblov fojiaga shu tarzda o‘tadi, chunki illat tashqarida emas, har bir kishining ichida. Shoirning o‘zi avtobiografik e’tirofida “Agar shoir o‘z asarlariga o‘xshamasa, chinakam fojea, aslida, shu...” deb yozgan edi[Mirzo, 2007: 2]. “Bola-chaqa”ning so‘nggi bandi so‘z bilan amal o‘rtasidagi ana shu jarlikni lirik qahramonning ochiq iqrori sifatida ko‘rsatadi.

Bu mavzuning ildizlari ustoz shoir E.Vohidov ijodiga borib taqaladi. Vohidov 1988-yilda “Aytish kerak bo‘lgan gaplar juda ko‘p. Lekin hamon ko‘nglimizda andisha, yuragimizda hadik bor” deb yozgan, madhiyalar yozgan bir shoir do‘sti esa unga “zamon nozik, aytadigan gapingni ehtiyot bo‘lib gapir” degan edi[Vohidov, 1992: 180]. Publitsistikada boshqa birovning tilidan keltirilgan “zamon nozik” formulasi Vohidovning she’riy satrlarida lirik qahramonning o‘z iqroriga aylanadi:

*...Men ismimni aytmayman zinhor,
Zamon nozik, bola-chaqam bor.*[Vohidov, 2016]

Ikki shoirning satrlari bir xil qurilgan: qo‘rqoqlikni fosh etayotgan so‘z oxirida so‘zlovchining o‘ziga qaytadi, kinoya avtoironiyaga aylanadi, sukutning bahonasi esa ikkala matnda ham bitta – “bola-chaqa”. Farq ham ma’noli: Vohidovning lirik qahramoni o‘z ismini yashiradi, Iqbol Mirzoning qahramoni esa ayblanuvchining “otini” aytolmaydi. Vohidov satrlarining yozilgan vaqti bizga ma’lum manbalarda ko‘rsatilmagan, shu bois bu yerda bevosita ta’sir haqida emas, hamohanglik va an’ana davomiyligi haqida gapirish to‘g‘riroq. Bu davomiylikning biografik asoslari bor. Iqbol Mirzo beshinchi sinfda o‘qiyotganida

S.Yeseninning “Zamin darg‘asi” kitobini “Ustoz Erkin Vohidov tarjimalarida” yod olganini eslaydi[Mirzo, 2007: 1–2]. “Ustoz Erkin Vohid saboqlari” (2017) nomli ikki baytlik she’rida esa “Ne uchun bulbul ko‘rinmas, mayna ko‘p, o‘rtoqlar?” degan savolga ustozi bergan javobni keltiradi: “Sen buning boisini, bor, maynavozlardan so‘ra!”[Mirzo, 2020]. Bulbul va mayna zidlovi chin shoir bilan taqlidchi-maddoh orasidagi farqni, “maynavozlar” esa ana shunday ovozlarni rag‘batlantiradigan muhitni anglatadi. Shogird bu saboqni o‘z lirikasida ham takrorlaydi: “O‘zbek o‘g‘li” (2006) she’rida “Mahmadana maynalarga gap berma” deb o‘git beradi[Mirzo, 2014: 72; Mirzo, 2020]. Ustoz vafotidan keyin yozilgan “Qanday zo‘r ustozim bor edi” (2018) she’rida shogirdlik e’tirofi ochiq aytiladi: “Qanday zo‘r ustozim bor edi, do‘stlar, / Kibru havo, g‘iybat begona edi. / Durga aylanardi u tutgan so‘zlar, / Erkin Vohid edi – yagona edi”[Mirzo, 2020]. Shunday qilib, “Bola-chaqa” Vohidov publitsistikasida qo‘yilgan tashxisni va uning she’riy iqrorini yangi davr materialida davom ettiradi: ustoz kinoya bilan aytgan gap shogird she’rida Shiroqdan Toshkand darvozasigacha cho‘zilgan xiyonat va qo‘rqoqlik xronikasiga aylanadi.

Millat tarixiga yaxlit nigoh “O‘zbek” (2004) she’rida beriladi. Unda Edil va Enasoy, Nuh to‘foni, Alp Tegin hikmati, Temur nomi bir radif – “-laring, o‘zbek” atrofida jamlanadi. Xotira bu yerda iftixor bilan birga og‘riqli tan olish hamdir: “Har bir bosqinchini qo‘noq bilgan el”, “Ismingni ayirib kechdi asrlar, / Xonlikni beklikka bo‘lgan ne sirlar?”, “Bo‘yningdan ketgan yo‘q hali dor izi”[Mirzo, 2014: 96]. Mehmondo‘stlik ham tarixiy zaiflik sabablaridan biri sifatida ko‘rsatiladi. Shu bilan birga she’r “Zanjir uzgan qulni to‘xtatib bo‘lmas” va “Sen borsan – Temurning ulug‘ vorisi” misralari orqali uyg‘onish g‘oyasiga, so‘nggi bandlarda esa “To‘ylarga ulansin to‘ylaring, o‘zbek!” degan xalqona olqishga keladi[Mirzo, 2014: 96–97]. Qo‘shiq shakli tarixiy jarohatni yashirmaydi, balki uni umidga ulab, o‘quvchini iztirobdan ruhiy poklanishga olib boradi.

“Zanjir” obrazining teskari talqini “Begona” (1990–1999) dostonida uchraydi. Dostonning ikkinchi parchasida tarixdagi bosqinchilar birma-bir sanaladi – “Maqduniy dengizdan hatlab o‘tadi, / Qalbingga sinch solib qaraydi Chingiz, / Oppoq qo‘lqopini sidirar Bonapart, / Qo‘l siltar Hitler” – va shoir “Qo‘rqoqligin odamohunlik atagan, / Tuban maqollarni to‘qigan odam”ga achchiq kinoya bilan “Zanjiringni uzma!” deb murojaat qiladi[Mirzo, 2000: 95]. “O‘zbek”da zanjir uzish millatning uyg‘onishi bo‘lsa, “Begona”da zanjirga ko‘nikkan odam fojiasi kinoya orqali ochiladi. Sakkizinchi parchada esa olamni boshqaruvchi kuch Iblis qiyofasida keladi: u hushtak chaladi, odamlar va hatto “sersoqol olim” uning hushtagiga o‘ynaydi, siyosiy voqealar ham shu hushtak ritmida kechadi: “Hushtak chaldi Iblis lab cho‘chchaytirib. / Iroqda go‘daklar ochlikdan bitdi”[Mirzo, 2000: 100]. Parcha “Isrofil sur chalgunga qadar / Sen hushtak qulisan” degan hukm bilan tugaydi[Mirzo, 2000: 100]. To‘plamga dostondan to‘qqiz parcha kiritilgan bo‘lib[Mirzo, 2000: 94–101], birinchi parchadagi “Kimman deysan o‘zingga o‘zing ... Qaydan keldim? / Qayga borurman?” savollari doston qahramonining begonalashgan ongini ochib beradi[Mirzo, 2000: 94]. U.Normatov keltirgan “Nahot, yashash uchun tug‘ilgan bo‘lsang, / ... / Nahot, o‘lim uchun yaratilgansan?” degan savollar ham shu dostonning yettinchi parchasidandir[Normatov, 2007; Mirzo, 2000: 99].

Tarixiy xotira ba’zan bir avlodning shaxsiy taqdiri orqali ham ifodalanadi. “Sobiq askar” (1990) she’rida harbiy xizmatni Sibirda o‘tagan yigit o‘n sakkiz yoshli qizning muhabbatiga javob berolmaydi. Har bir band “o‘n sakkiz yoshim” so‘zlari bilan tugaydi: “Sibirlarda qolgan o‘n sakkiz yoshim”, “Sibirlarga ketar o‘n sakkiz yoshim”, “Juvonmarg bo‘lganin o‘n sakkiz yoshim”[Mirzo, 2014: 59]. Birinchi bandda “yosh” so‘zining ikki ma’nosi – ko‘z yoshi va umr yoshi – qofiyada to‘qnashadi: “Ko‘zimda oynadek yaxladi yoshim” va “Sibirlarda qolgan o‘n sakkiz yoshim”[Mirzo, 2014: 59]. Bu tajnis muzlagan ko‘z yoshi bilan Sibirda qolgan yoshlikni bitta so‘zga jamlaydi. Qahramon bilan qiz o‘rtasidagi masofa yosh hisobi orqali o‘lchanadi: qiz “o‘n sakkizga kirgan mitti quyosh”, yigit esa “Men, axir, yigirma uchdan ham oshdim!” deydi. She’r “Sibirda muzlaydi ismingni aytib / O‘n sakkiz... o‘n sakkiz... o‘n sakkiz yoshim...” misralari bilan tugaydi[Mirzo, 2014: 59]. Uch karra takror yo‘qotilgan yoshlikni aks-sado kabi so‘ndirib boradi. She’rning 1993-yilgi ikki to‘plamda ham bosilgani[Mirzo, 1993a: 35; Mirzo, 1993b: 9] uning mustaqillikning ilk yillaridayoq o‘quvchiga yetib borganini ko‘rsatadi. “O‘zbek chiroqlari” she’ridagi “Qandahor yo‘lida – Ajaldovonda / Qizil iblis to‘kkan qirmiz qonim bor” misralari esa Afg‘on urushida halok bo‘lgan yurtdoshlar xotirasini shu qatorga qo‘shadi[Mirzo, 2014: 56; Mirzo, 2020]. Bu she’r 2010-yilda yozilgan bo‘lsa-da, unda sovet davri jarohati hamon yangi og‘riq sifatida eslanadi. “Qizil iblis” obrazi “Begona” dostonidagi hushtak chaluvchi Iblis bilan ham hamohang.

4. Bugungi kun fojiasi: ma’naviy maydalashuv va so‘z mas’uliyati

2000–2010-yillarda yozilgan she’rlarda shoirning tanqidiy nigohi bugungi odamning

ma’naviy holatiga qaratiladi. “Kichkina odam” (2004) she’rida qahramon dastlabki uch bandda o‘zini “biz kichik odammiz”, “bizlar faqir kishi” deb ataydi, holbuki “Katta sandig‘ida katta sarmoya, / Nafsi o‘ta sog‘lom, iymoni mayib”. She’r paronimik zidlov bilan yakunlanadi: “Sen kichkina emas, / mayda odamsan!”[Mirzo, 2014: 24; Mirzo, 2020]. “Kichik” so‘zi kamtarlik niqobi, “mayda” so‘zi esa ma’naviy tubanlik tashxisidir. Ikki ma’nodosh so‘z orasidagi ma’no farqi she’rning butun g‘oyasini ko‘tarib turadi.

Xuddi shunday usul “Toshotar” (2012) she’rida ham qo‘llanadi: “Muqbil toshotarlar o‘rniga bugun / Muxbir toshotarlar chiqib turibdi”[Mirzo, 2014: 8; Mirzo, 2020]. She’rdagi Muqbil toshotar “tosh otardi yovga”, “Kim ko‘rgan yigitning chekinganini?”, “muxbir toshotar” esa “Otini, zotini yashirar”, “Ko‘ring, internetga bekinganini!”[Mirzo, 2014: 8]. Tovushdosh ikki so‘z (Muqbil – muxbir) ikki davrni va ikki axloqni qarama-qarshi qo‘yadi. Yashirin nom ostida tuhmat toshini otish shoir uchun yangi zamonning ma’naviy fojiasidir.

“Qo‘qon shamoli” (2002) she’rida esa tabiat hodisasi ijtimoiy sinov ramziga aylanadi. Uch kunlik bo‘ronda “Nam tortgan devorlar qulaydi guppa, / O‘qildizi kalta daraxtlar qular”, shoir esa shamolni ulug‘laydi: “Buyuk imtihon bu! Buyuk sinov bu! / Borni bor, yo‘qni yo‘q qilib berguvchi. / ... / Kimning kimligini bilib berguvchi!”[Mirzo, 2007: 29–30]. She’r oxirida shoir poytaxtdagi “Qurtlagan yuraklar to‘p-to‘p, / Ildizsiz og‘ochlar”ni ko‘rib, “Toshkentda kutaman, Qo‘qon shamoli!” deydi[Mirzo, 2007: 30]. Ildizsizlik bu yerda xotirasizlikning ramzidir: shamol ildizi chuqur daraxtni emas, ildizsizini qulatadi.

5. Vatan, mas’uliyat va ijodkor qismati

R.Qo‘chqor 2000-yilda Iqbol Mirzo “Vatan” so‘zini ishlatmay, “bu mo‘tabar makon haqida yozishi”, “«Ozodlik» deya hayqirmay, uning naqadar laziz ne’mat ekanini muxlisiga anglatishi mumkin”ligini qayd etgan edi[Qo‘chqor, 2000: 2]. Shoirning o‘zi esa keyinroq bu mavzudagi ichki o‘zgarishini shunday izohlaydi: “Bir paytlar vatan mavzuida yozsang, kimdandir nimadir ta’ma qilayotgandek tuyularding. U kunlar ham o‘tdi. Tushundimki, shoir millat taqdiri uchun eng mas’ul shaxs ekan”[Mirzo, 2007: 2]. Bu o‘zgarish 2004-yilda yozilgan “Aytgil, do‘stim” she’rida yaqqol ko‘rinadi[Mirzo, 2007: 137–138]: unda vatanparvarlik madh emas, so‘roq shaklida beriladi. Har bandni yakunlovchi “Aytgil, do‘stim, nima qildik Vatan uchun?!” naqaroti o‘quvchiga yo‘naltirilgan vijdon so‘rog‘iga aylanadi. Bu so‘roq aniq amaliy talablar bilan to‘ldiriladi: “Saratonda yaproq bo‘lgin dehqonlarga, / Suyangani tayoq bo‘lgin cho‘ponlarga”[Mirzo, 2014: 3]. She’rdagi “Axir Vatan bitta, sen ham bittadirsan” misrasi “Yolg‘iz”dagi “Axir men bittaman, yagona, yolg‘iz” misrasiga hamohang. Shaxsning takrorlanmasligi haqidagi falsafiy fikr bu yerda fuqarolik burchiga aylanadi: yagona inson yagona Vatan oldida javobgar.

“Agar jannat ko‘kda bo‘lsa...” naqaroti bilan mashhur bo‘lgan qo‘shiq ham ana shu mas’uliyat ruhida yozilgan. Unda tashqaridan aql o‘rgatishga urinadigan “olisdagi mahmadana”ga qarata “Menga qanday yashamoqni o‘rgatmagin sen!” deyiladi, tarixiy xotira esa o‘lchov sifatida keltiriladi: “Hayfdir senga Naqshbanddan qolgan salla, hey, / Ey xudoni tanimagan chalamulla, hey”[Mirzo, 2010: 2]. Qo‘shiq 2005-yilda yozilgan va shu yilgi to‘plamga kiritilgan[Mirzo, 2007: 124; Mirzo, 2005: 3]. E’tiborli jihati shundaki, 2005 va 2010-yilgi nashrlarda olti banddan iborat bo‘lgan bu qo‘shiq 2020-yilgi jildda to‘rt band va naqarot holida berilgan: Naqshband sallasi tilga olingan band ham, “Loqaydligu nodonlikka o‘t qo‘yadirman” misrasi bor band ham unga kiritilmagan[Mirzo, 2020]. Bu tafovut shoir matnlarining nashrdan nashrga o‘tishdagi tahririni alohida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Shoir ijodida ijodkor qismati ham fojiaviy ohangda yoritiladi. “Muhammad Yusuf” (2001) marsiyasida “Muhammad Yusuf yo‘q, Muhammad Yusuf” naqaroti har bandda takrorlanadi. Ismning takrori xalq yo‘qlov an’anasini eslatadi, birinchi bandda esa marhum shoir milliy xotiradagi fojiaviy qismatlar qatoriga qo‘yiladi: “Bobur yo‘q, Cho‘lpon yo‘q, Majnun yo‘q, / Muhammad Yusuf yo‘q, Muhammad Yusuf”[Mirzo, 2004: 13]. Bu qatorda Bobur – vatandan judolik, Cho‘lpon – qatag‘on, Majnun esa ishq qurboni timsoli sifatida keladi. She’rda Muhammad Yusufning o‘z satri – “Nega yig‘lamaysan, ahli Turkiston?” – ham keltiriladi[Mirzo, 2004: 13], marhum shoirning ovozi marsiya ichida yana yangraydi. “Tirikka mehr yo‘q, marhumga qahr” misrasi esa ijtimoiy noshukurlik fojiasini qisqa formulaga sig‘diradi. Muhammad Yusuf o‘tqazgan eman daraxti haqidagi izoh bilan boshlanuvchi “Bulbul” (2012) she’rida bu xotira yana uyg‘onadi, yuqorida ko‘rilgan bulbul ramzi esa chin shoir qismatiga ishora qiladi: “Bir yon mangu g‘olib iblis suvrati, / Bir tomon g‘iybatga g‘arq adabiyot”. She’rda “juvonmarg daholar” va “zamon qurbonlari” saf tortib keladi, Mashrab qismati takrorlanadi – “Dordan qochgan ablah qayta qurdi dor, / Yana mag‘rur boshin topshirdi Mashrab”, lirik qahramon esa aybni yana o‘z ichidan izlaydi: “Mening og‘am edi qop kiygan jallod, / Xudo kechirsa ham kechirmayman men”[Mirzo, 2020].

“Shavkat Rahmon” (1997) marsiyasida U.Normatov xalq yo‘qlov qo‘shiqlaridagi “Kapalaklar uchmaydigan joyga ketdi”

misrasining yangicha jaranglaganini qayd etgan[Normatov, 2007]. Matnni kuzatish yana bir xususiyatni ko‘rsatadi: “Shavkat Rahmon qayga ketdi, birodarlar” naqaroti o‘zgarmasa-da, har bandning so‘nggi misrasida narigi dunyo inkor orqali ta’riflanadi – “Chiroq yonib o‘chmaydigan joyga”, “Yolg‘on qasam ichmaydigan joyga”, “Tuhmat toshi tushmaydigan joyga”[Mirzo, 2000: 81]. Narigi dunyoning bu sifatlari bu dunyoda shoirni qiynagan yolg‘on va tuhmatni bilvosita ochib beradi. Shu tariqa marsiya ijtimoiy tanqid vazifasini ham bajaradi.

Marsiyalar silsilasi Abdulla Oripov xotirasiga bag‘ishlangan “Shoir vafotiga” (2016) she’ri bilan davom etadi. Unda ijodkor qismati jamiyatning shoirga munosabati orqali baholanadi: “Vale shoirsiz el g‘aribdan g‘arib, / Shoirga tosh otgan millat – olomon”[Mirzo, 2020]. “Toshotar”dagi tuhmat toshi bu yerda shoirga otilgan toshga aylanadi. Lirik qahramon jamoaviy aybni o‘z bo‘yniga oladi – “Muhtasham hayotdan bezdirdik Sizni” – va “Bola-chaqa”dagi sukut mavzusiga qaytadi: marhum shoir tirikligida “Kecha ne sababdan edigu biyron, / Bugun ne sababdan jimligimizni” yodga solib turgan, “Rost so‘zni aytmoqlik mushkulligi rost”. “Sizga oshno bo‘ldim bolalik kezdan, / Sizdan ranglar oldim so‘zimga ayon” misralari esa bu marsiyani ham shogirdlik e’tirofiga aylantiradi.

“Shoir” (2006) she’rida lirik qahramon shahar muhitidan – “Lo‘ttivoz jo‘ralar, satang xonimlar”, “Pesi bo‘lsa hamki «Mers»i bo‘lsa bas!” deydigan “savdogarning davri”dan – qishloqqa qaytadi[Mirzo, 2007: 131]. U qishloq odamlari oldida “olifta she’rlarim uchun uyaldim” deydi va o‘zining ijodiy vazifasini shunday belgilaydi: “Kattamning ketmonda bitgan asari, / Sizning aytolmagan so‘zingizman men”[Mirzo, 2007: 132]. She’r “Men sening shoiring, jabrdiyda xalq!” xitobi bilan tugaydi[Mirzo, 2007: 133]. “Qilich”dagi ketmon bu yerda ajdodlar mehnatining “asari”ga aylanadi, “Bola-chaqa”dagi “aytolmayman” esa “aytolmagan so‘zingizman” degan shoir vazifasiga. Lirik qahramon sukutga mahkum xalqning ovoziga aylanadi.

Tahlil qilingan she’rlarda takrorlanib, bir-biriga ulanib boruvchi motivlardan biri – ism motivi alohida e’tiborga loyiq. “Yolg‘iz”da shoir o‘z ismini aytib, o‘zligini tasdiqlaydi; “Sobiq askar”da Sibirda qolgan yoshlik qizning ismini aytib muzlaydi (“Sibirda muzlaydi ismingni aytib”); “Bola-chaqa”da lirik qahramon qo‘rqoqning “otini” aytolmaydi (E.Vohidov satrlarida esa so‘zlovchi o‘z ismini aytmaydi); “Toshotar”dagi tuhmatchi “otini, zotini” yashiradi; “Muhammad Yusuf” marsiyasida esa ism naqarotga aylanadi; “O‘zbek”da millat “Ismingni ayirib kechdi asrlar” degan achchiq haqiqat bilan yuzlashadi. Ismni aytish – o‘zlikni tasdiqlash, uni yashirish yoki aytolmaslik – fojia, takrorlash esa xotirani tiklash vositasidir.

Jadvaldagi motivlarning yaratilish sanalari muhim xulosaga olib keladi. Tarixiy xotira va fojiaviy kechinmaga oid she’rlarning ilk namunalari – “Dashtda” (1987–1988), “Xudbin” (1990), “Sobiq askar” (1990) – va “Begona” dostonining yozila boshlashi (1990) sovet davrining so‘nggi yillariga to‘g‘ri keladi. U.Normatov ham “Tutlar” she’rini “istiqlol arafasida bitilib, metafora asosiga qurilgan” asar sifatida tilga oladi[Normatov, 2007]. “Qilich”, “Vereshchagin” va “Yurakning shakli” esa 1993-yilda nashr etilgan, ya’ni mustaqillikning ilk yillarida o‘quvchiga yetib borgan. 2000–2010-yillarda yozilgan “Singan odam” (2001), “Qo‘qon shamoli” (2002), “Aytgil, do‘stim”, “O‘zbek” va “Kichkina odam” (2004), “Shoir” (2006), “Toshotar” (2012) she’rlarida esa shoirning nigohi bugungi kunning ma’naviy illatlariga va shaxsning Vatan oldidagi mas’uliyatiga ko‘chadi. Biroq tarixiy xotira bu davrda ham yo‘qolmaydi: “Bola-chaqa” (2008), “O‘zbek chiroqlari” (2010), “Bulbul” va “Botirlar” (2012) she’rlarida u bugungi kun bilan bevosita yuzlashtiriladi[Mirzo, 2020]. Demak, Iqbol Mirzo lirikasidagi tarixiy xotira mustaqillik davrining tayyor mavzusi emas, balki milliy uyg‘onish arafasida qaror topgan va keyin yangi mazmun kasb etgan ichki ehtiyojdir.

Xulosa. 1. Iqbol Mirzo lirikasining markazida “qalbi butun odam” turadi. Butunlik bu yerda osoyishtalik emas, olamni “bor murakkabligi bilan” anglash va boshqalar dardiga sezgirlik shartidir. Uning antitezasi – qo‘rquvdan o‘z ichiga qochgan “singan odam”. Bu ikki qutb shoirning ijtimoiy tahlilida o‘lchov vazifasini bajaradi, yolg‘izlik esa shaxsning takrorlanmasligi sifatida talqin etiladi.

2. Shoir lirikasidagi hayotiy fojia bir necha ko‘rinishda namoyon bo‘ladi: ko‘krak qafasiga qamalgan norozilik (“Yurakning shakli”), Sibirda qolgan yoshlik (“Sobiq askar”), bosqin va xiyonat xotirasi (“Vereshchagin”, “Bola-chaqa”), zanjirga ko‘nikkan va hushtak qulligiga tushgan ong (“Begona”), bugungi ma’naviy maydalashuv (“Kichkina odam”, “Toshotar”). Bu mazmun halqa kompozitsiya, naqarot va radif, ijroviy lirika, grotesk, paronimik zidlov, tovush o‘yini va so‘roq intonatsiyasi orqali ifodalanadi.

3. Tarixiy xotira uch xil vosita bilan uyg‘otiladi: makon obrazlari (dasht, tepalik), qahramon va ajdod nomlari (Go‘ro‘g‘li, Namoz, Shiroq, Er To‘nga, Alp Tegin, Temur, Naqshband) hamda buyum-ramzlar (qilich va ketmon, musht, zanjir, zang). Musht, qilich, zang va ism motivlari she’rdan she’rga ko‘chib, shoir lirikasining yaxlit ramziy tizimini hosil qiladi.

4. Sanasi ko‘rsatilgan matnlar tarixiy xotiraga

oid she’rlarning ilk namunalari 1987–1990-yillarda yaratilganini, 1993-yilgi to‘plamlar esa bu mavzuni mustaqillikning ilk yillarida keng o‘quvchiga yetkazganini ko‘rsatadi. Keyingi yillarda bu mavzu yo‘qolmaydi, balki shaxsning bugungi kundagi ma’naviy holati va Vatan oldidagi mas’uliyati masalalari bilan boyiydi. “Bola-chaqa” (2008) bilan E.Vohidov satrlari orasidagi hamohanglik esa qo‘rquv va sukutni fosh etuvchi bu yo‘nalish ustoz-shogird an’anasi orqali davom etganini ko‘rsatadi.

5. Xalqona qo‘shiq shakli Iqbol Mirzo ijodida og‘ir ijtimoiy-tarixiy mazmunni keng o‘quvchiga yetkazuvchi vosita vazifasini o‘taydi. Shoirning yangiligi fojiani bevosita bayon qilishda emas, uni ramz, kompozitsiya va intonatsiya orqali estetik tajribaga aylantirishidadir. Shoir dostonlarining poetikasi, she’rlarining nashrdan nashrga o‘tishidagi matniy tafovutlar va qo‘shiq matnlarining musiqa bilan aloqasi kelgusidagi tadqiqotlar uchun dolzarb masalalar bo‘lib qoladi.

References

1. Cho‘lpon, Abdulhamid (1914). Adabiyot nadir? // “Sadoi Turkiston” gazetasi, 4-iyun.
2. Fitrat, Abdurauf (2009). Tanlangan asarlar: darslik va o‘quv qo‘llanmalari, ilmiy maqola va tadqiqotlar / nashrga tayyorlovchi H.Boltaboyev. “Ma’naviyat”, Toshkent.
3. Mirzo, Iqbol (1993a). Yurakning shakli: she’rlar. “Kamalak”, Toshkent [elektron nusxa: ziyouz.com kutubxonasi].
4. Mirzo, Iqbol (1993b). Ko‘ngil: she’rlar. “Cho‘lpon”, Toshkent [elektron nusxa: ziyouz.com kutubxonasi].
5. Mirzo, Iqbol (2000). Meni eslaysanmi: she’rlar. G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, Toshkent [elektron nusxa: ziyouz.com kutubxonasi].
6. Mirzo, Iqbol (2002). Tanlangan she’rlar. G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, Toshkent [elektron nusxa: ziyouz.com kutubxonasi].
7. Mirzo, Iqbol (2004). Qo‘shiqlarim: she’rlar. “Istiqlol”, Toshkent [elektron nusxa: ziyouz.com kutubxonasi].
8. Mirzo, Iqbol (2005). Seni bugun ko‘rmasam bo‘lmas: she’rlar. “Istiqlol”, Toshkent [elektron nusxa: ziyouz.com kutubxonasi].
9. Mirzo, Iqbol (2007). Sizni kuylayman: she’rlar / mas’ul muharrir R.Qo‘chqor. Toshkent [elektron nusxa: ziyouz.com kutubxonasi].
10. Mirzo, Iqbol (2010). Agar jannat ko‘kda bo‘lsa...: she’rlar. “Sharq” nashriyot-matbaa konserni Bosh tahririyati, Toshkent [elektron nusxa: ziyouz.com kutubxonasi].
11. Mirzo, Iqbol (2014). Aytgil, do‘stim, nima qildik Vatan uchun?!: she’rlar. “O‘zbekiston”, Toshkent, 160 b.
12. Mirzo, Iqbol (2020). Ko‘nglingda nima bor, bilmayman: she’rlar. 2-jild / nashr uchun mas’ul Sh.Do‘stmuhammad. “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, Toshkent, 256 b.
13. Normatov, Umarali (2007). Qo‘shiq qanotidagi tug‘yonlar (Iqbol Mirzo she’riyatiga bir nazar) // Normatov U. Ijod sehri. “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, Toshkent.
14. Qo‘chqor, Rahmon (2000). Tuyg‘ular kamalagi (Shoir Iqbol Mirzo haqida aytishim mumkin bo‘lgan gaplar) // Mirzo I. Meni eslaysanmi. G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, Toshkent, 2–3.
15. Quronov, Dilmurod (2019). Adabiyot nazariyasi asoslari: darslik. “Noshir”, Toshkent, 336 b.
16. Solijonov, Yo‘ldosh (2020). Hozirgi adabiy jarayon: o‘quv qo‘llanma. “Innovatsiya-Ziyo”, Toshkent, 102 b.
17. Sulton, Izzat (2005). Adabiyot nazariyasi: darslik. 3-nashri. “O‘qituvchi”, Toshkent.
18. Vohidov, Erkin (1987). Shoiru she’ru shuur: adabiy esselar. “Yosh gvardiya”, Toshkent, 224 b.
19. Vohidov, Erkin (1992). Iztirob. “O‘zbekiston”, Toshkent.
20. Vohidov, Erkin (2016). Qish halovati. “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, Toshkent.

Semantic Transformation of Latin Loanwords in the Economic and Financial Domain in Uzbek Official Documents

Juraev Shohruh Bakhtiyorovich
Associate Professor
"Cyber University" State University
Nurafshon, Uzbekistan
Tashkent, Uzbekistan

DOI: https://doi.org/10.68358/0h1q8c69

Abstract. *This article examines the semantic transformation of Latin-rooted loanwords pertaining to the economic and financial domain in Uzbek official documents. The relevance of the study stems from the need for a scholarly account of the semantic changes taking place in the lexical system of Uzbek under the influence of globalization, international economic relations, the system of financial governance, and contemporary terminological processes. The theoretical framework draws on E. Haugen's theory of linguistic borrowing, E. C. Traugott and R. B. Dasher's account of semantic change, and A. Blank's cognitive typology of the motivations for the emergence of new meanings. The empirical material comprises seven presidential decrees and resolutions on economic and financial matters issued between 1991 and 2025. The study combines statistical, etymological, semantic, and contextual methods of analysis. The results of the statistical analysis show that the proportion of Latin loanwords in official documents has increased considerably compared with the early years of independence. In particular, the etymology, routes of borrowing, contextual use, and semantic extension of such lexemes as balans, eksport, import, inkubator, komissiya, kompensatsiya, sanksiya, and tendensiya are analyzed. The study finds that most of these units entered Uzbek through Russian mediation and are used in official documents predominantly in their denotative, terminological, and normative meanings. The findings indicate that Latin loanwords serve as an important lexical source for the formation and development of economic and financial terminology in Uzbek.*

Keywords: *loanword, Latin-rooted lexemes, economic and financial terms, semantic change, internationalism, semantic shift, semantic narrowing*

In recent years, extensive research devoted to the development of the Uzbek language, and terminological research in particular, has shed light on a number of previously unexplored linguistic aspects of Uzbek linguistics. Nevertheless, globalization inevitably affects every developing language and each of its levels, and the vocabulary of Uzbek is no exception. Accordingly, the study of the foreign words and concepts used in modern fields and their branches, as well as of the changes affecting their semantic properties, determines the relevance of the present article. It is well known that every linguistic system enters into both direct and indirect contact with other languages. As a result, foreign words, word combinations, and other linguistic elements are borrowed into many of its layers, primarily the lexical one.

Since the first years of independence, the vocabulary of Uzbek, and its borrowed layer in particular, has been studied extensively. However, there is as yet no research based on the texts of normative legal documents issued in Uzbek in recent years that addresses the Latin-rooted lexical units occurring in them and their semantic changes. For this reason, the object of the present study is the realization of economic and financial Latin loanwords in official documents.

In his article *The Analysis of Linguistic Borrowing*, devoted to the systematic study of loanwords, E. Haugen interprets borrowing not as a simple act of "taking over words," but as the outcome of active contact between the linguistic systems of bilingual speakers. In his view, the analysis of borrowing must begin with the study of bilingual speech behavior[Haugen, 1950]. This approach implies that economic and financial units that have entered Uzbek via Russian, English, or the international terminological stock should be analyzed not only with reference to their etymological roots but also in terms of their phonetic, morphological, and semantic adaptation within the recipient language system. With regard to semantic transformation, E. C. Traugott and R. B. Dasher's *Regularity in Semantic Change* provides an important theoretical foundation[Traugott & Dasher, 2001]. The authors account for meaning change from the standpoint of historical pragmatics and discourse analysis and emphasize that new meanings frequently arise through associative links and contextual inferences in the course of language use. As one of the methods required for a systematic classification of semantic transformation, Blank relates the emergence of new meanings to cognitive factors, communicative needs, sociocultural change, and terminological reinterpretation[Blank, 1999].

The present study covers seven presidential resolutions and decrees on economic and financial

matters issued between 1991 and 2025. First, to ensure the reliability of the research, a statistical analysis was conducted of the frequency of loanwords in official documents and the proportion of Latin loanwords, and the most frequently occurring lexemes were identified.

Every Five-Year Periods	Total Word Count	Percentage of Latin Loanwords
1991-1995	280	5.56%
1996-2000	433	4.62%
2001-2005	1230	5.44%
2006-2010	813	7.13%
2011-2015	358	8.37%
2016-2020	1362	10.35%
2021-2025	942	14.12%

Table 1. Frequency statistics of Latin loanwords in the economic and financial domain.

The results of the statistical analysis presented in Table 1 show that the frequency of Latin-rooted lexical units in Uzbek official documents on economic and financial matters has increased roughly threefold in the most recent five-year period compared with the early years of independence.

The loanwords identified in the course of the analysis that occur five or more times in the official texts are: *balans, eksport, import, komissiya, kompensatsiya, sanksiya, summa, tendensiya*.

Below, the etymology and routes of borrowing of the most active Latin lexical units are examined, together with their semantic changes as illustrated by contextual examples from official documents.

Balans is an internationalism meaning "equilibrium, equality." It derives from the combination of the Latin *bi-* "two" and *lanx* "dish, plate," and in Classical Latin it denoted the pan of a pair of scales[OED, 2025]. In this sense it was borrowed into French as *balance*. The sense of "funds held in a bank account" was found to exist in French, Russian, and Uzbek. It should be noted that, judging by the transliteration and semantic properties of the word *balans*, it can be argued to have passed from French into Russian and from Russian into Uzbek.

In official documents, the use of *balans* in its connotative sense was attested only in Uzbek official documents: "[it] shall be a state educational institution with the status of a legal entity, having its own independent *balance sheet*, personal treasury accounts with the Treasury of the Ministry of Finance of the Republic of Uzbekistan, and a seal bearing the image of the State Emblem of the Republic of Uzbekistan and its name in the state language"[Collection of International Treaties of the Republic of Uzbekistan, 2004].

Eksport denotes the shipment of goods or capital from one country to other countries for the purposes of trade. Etymologically, the lexeme goes back to the Latin *exportare*, formed from *ex* "out" and *portare* "from a territory, from a port," and *exportare* meant to carry a load out of one place to another. However, its present-day meaning has been in use in English since the fifteenth century[OED, 2025]. Subsequently, the lexeme was borrowed into other languages, including Uzbek, with the same meaning.

It was established that in Uzbek official documents the word *eksport* is likewise used in the modern sense described above: "… may be permitted to enter without prohibitions or restrictions, provided that such means are subsequently re-*exported*"[Collection of International Treaties of the Republic of Uzbekistan, 2004].

Import denotes the bringing of goods or capital into a country from abroad. In terms of its etymology, the lexeme *import* was formed in the Middle Ages from the Latin *in portare*, combining *in* "into" and *portare* "to carry, to bring in." In English itself, from the sixteenth century onward *import* came to be used to express notions such as "significance, attention, important sign," while from the mid-sixteenth century *import* began to be used specifically in the sense of an economic process denoting things brought from abroad[Merriam-Webster, n.d.-a]. It was borrowed into Uzbek precisely as a concept denoting a trade relationship. In Uzbek, the lexeme has a single form, *import*, used only as a noun, whereas English has the noun forms *import* and *importation* and the verb *import*. In the official documents of both languages, the lexeme *import* was found to occur in its denotative meanings.

Inkubator (Lat. *incubare* "to sit on eggs, to brood") is a lexeme that has undergone semantic shift within modern English. The term was first used in business-related documents in the United States[OED, 2025]. It was borrowed into Uzbek vocabulary through Russian, since devices associated with the concept of an incubator began to spread widely in the mid-twentieth century.

"Construction of a multifunctional multi-storey building comprising lecture rooms meeting international standards, coworking centers, an IT laboratory, a business *incubator*, and a conference hall"[Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. PQ-62 of 07.02.2024].

The combination *biznes inkubator* ("business incubator") has also been observed in several places in recent Uzbek official documents as a concept pertaining to the economic domain. However, this new meaning of the lexeme is not recorded in Uzbek explanatory dictionaries. In particular, the *Explanatory Dictionary of the Uzbek Language* gives only the definition "an apparatus for hatching chicks from eggs artificially" for *inkubator*[O'TIL, 2023].

Komissiya is a polysemous loanword in Uzbek; the Latin *commission-, commissio* was borrowed into French and, through French, into Russian. Uzbek, in turn, borrowed it from Russian.

In Uzbek, the word *komissiya* originally denoted the members of a group set up by a body or organization for a particular purpose (such as inspection, the conclusion of a contract, or investigation). Later, with the development of exchange activity, *komissiya* also came to denote the fee paid to an intermediary or agent in exchange transactions for a particular service on the basis of a contractual agreement[O'TIL, 2023].

Kompensatsiya means payment made in return for something; the recovery or payment of compensation for damages.

In Resolution No. PQ-49 of the President of the Republic of Uzbekistan of 31 January 2024, the word *kompensatsiya* occurs in the following context: "… for loans of up to 20 billion soums, *compensation* shall be provided from the State Budget to cover the portion of the interest rate that exceeds the policy rate of the Central Bank but does not exceed 1.5 times that rate"[Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. PQ-49 of 31 January 2024].

The Latin noun *compensatio* is derived from the verb *compensare* "to weigh together." The lexeme entered the Uzbek lexicon through Russian mediation.

In Uzbek, this lexeme is polysemous. In its literal sense, it denotes a financial or other form of reward given in return for something or for an unforeseen misfortune. Through semantic extension, in speech it expresses a positive counterbalance to the harm caused by any misfortune, i.e., the presence of a positive feature in a situation that also has a negative one.

Sanksiya in normative legal documents and political dictionaries denotes the confirmation that resolutions and decrees have legal force, and, in international politics, the imposition of certain restrictions on a particular government or state by other organizations, communities, or states. In addition, the *Explanatory Dictionary of the Uzbek Language* defines four meanings of the word *sanksiya*[O'TIL, 2023].

Sanksiya passed into the European languages from the Latin noun *sanctio*, derived from the verb *sancire* "to confirm, to ratify," and was originally a lexical item denoting "the enactment of laws and their enforcement." Later, as its polysemy expanded, it acquired meanings denoting the enforcement of laws and certain types of restrictions in political and economic spheres as well[Merriam-Webster, n.d.-b]. It should be noted that *sanksiya* was borrowed as a political term and subsequently underwent semantic extension.

In Uzbek official documents, *sanksiya* was found to be used mainly as a term corresponding to the definition "the part of a legal norm or of an article of law that specifies the legal consequences arising from a violation of that law." For instance, the text of Resolution No. O'RMB-3492 of the Board of the Central Bank of the Republic of Uzbekistan of 23 January 2024 states: "… establishes the procedure for applying measures and *sanctions* to members of the supervisory board and the management board, as well as to key employees of the bank," and the same usage is found in a number of other legislative acts[Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. PQ-62 of 07.02.2024].

Tendensiya is a concept denoting an inclination or disposition toward a certain character or behavior.

In Uzbek normative legal documents, the word *tendensiya* expresses a widespread inclination or drive toward an existing or innovative development or trend in a particular field. For example, in the sentence "… training, retraining, and advanced training of personnel with higher education, taking into account the latest global *trends* in the fields of economics, finance, and taxation, financial technologies, advanced foreign experience, and the requirements of the real economy"[Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. PQ-62 of 07.02.2024], what is implied is the implementation of innovative economic and financial ideas that have been widely promoted in the economic and financial spheres in recent years.

The root of *tendensiya* is the Latin verb *tendere* "to stretch, to bend," from which the noun *tendentia*, meaning "a movement toward something," arose[OED, 2025]. Today, in English, German, Russian, and indeed Uzbek, the word is used in most cases in the sense explained above. However, the *Explanatory Dictionary of the Uzbek Language* gives as its second meaning "the expression of a particular idea, depiction, or the main idea and content of a work"[O'TIL, 2023].

The analysis of the semantic phenomena discussed above allows the following conclusions

to be drawn:

• Most lexical units borrowed from Latin have undergone semantic extension as a result of the development of modern fields.

• The transliteration and semantic properties of all Latin-rooted lexemes borrowed into Uzbek show the direct influence of Russian.

• In the texts of official documents, the loanwords are used in their denotative meanings; the connotative properties they display in everyday speech were not attested.

It should also be emphasized that the dynamic nature of any language is determined by the changes taking place in its lexical layer.

References

1. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. PQ-49 of 31.01.2024. Nodavlat umumiy o'rta ta'lim tashkilotlari tarmog'ini kengaytirish va ushbu jarayonga tadbirkorlik subyektlarini jalb qilish imkoniyatlarini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida [On measures to expand the network of non-state general secondary education institutions and to increase opportunities for involving business entities in this process]. https://www.lex.uz/uz/docs/-6785346
2. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. PQ-62 of 07.02.2024. Iqtisodiyot sohalari uchun kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida [On measures to radically improve the system of training personnel for the sectors of the economy]. https://lex.uz/docs/-6794040
3. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. PQ-3289 of 26.09.2017. Pedagog kadrlarni tayyorlash, xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida [On measures to further improve the system of training teaching staff and retraining and advanced training of public education employees]. https://lex.uz/ru/docs/-3357530
4. O'zbekiston Respublikasi Xalqaro shartnomalar to'plami [Collection of International Treaties of the Republic of Uzbekistan]. (2004). O'zbekiston Respublikasi hukumati va Italiya Respublikasi hukumati o'rtasida avtomobillarda xalqaro yo'lovchi va yuk tashishni o'zaro tartibga solish bo'yicha bitim [Agreement between the Government of the Republic of Uzbekistan and the Government of the Italian Republic on the mutual regulation of international road passenger and freight transport] (p. 35).
5. Blank, A. (1999). Why do new meanings occur? A cognitive typology of the motivations for lexical semantic change. In A. Blank & P. Koch (Eds.), Historical Semantics and Cognition (pp. 61–90). Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. https://doi.org/10.1515/9783110804195.61
6. Haugen, E. (1950). The analysis of linguistic borrowing. Language, 26(2), 210–231.
7. Oxford University Press. (n.d.). Balance, n.[1], Etymology. In Oxford English Dictionary. Retrieved May 8, 2026, from https://doi.org/10.1093/OED/1133062100
8. Oxford University Press. (n.d.). Export, v., Etymology. In Oxford English Dictionary. Retrieved May 8, 2026, from https://doi.org/10.1093/OED/2066331500
9. Oxford University Press. (n.d.). Incubator, n., Etymology. In Oxford English Dictionary. Retrieved August 13, 2025, from https://doi.org/10.1093/OED/8947482623
10. Madvaliyev, A., & Xudayberganova, D. (Eds.). (2023). O'zbek tilining izohli lug'ati: 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi [Explanatory dictionary of the Uzbek language: Over 80,000 words and word combinations] (Vol. 2, E–K, p. 518). Tashkent: G'afur G'ulom Publishing and Printing Creative House.
11. Madvaliyev, A., & Xudayberganova, D. (Eds.). (2023). O'zbek tilining izohli lug'ati: 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi [Explanatory dictionary of the Uzbek language: Over 80,000 words and word combinations] (Vol. 5, P–T, p. 691). Tashkent: G'afur G'ulom Publishing and Printing Creative House.
12. Traugott, E. C., & Dasher, R. B. (2001). Regularity in Semantic Change. Cambridge: Cambridge University Press.
13. Merriam-Webster. (n.d.-a). Importation. In Merriam-Webster.com dictionary. https://www.merriam-webster.com/dictionary/importation
14. Merriam-Webster. (n.d.-b). Sanction. In Merriam-Webster.com dictionary. https://www.merriam-webster.com/dictionary/sanction